

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

***Zmiany
w sytuacji ekonomicznej
rodzinnych gospodarstw
wysokotowarowych***

Bożena Karwat-Woźniak

nr 111

Warszawa 2008

EKONOMICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA
ROZWOJU POLSKIEJ GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PO WSTĄPIENIU POLSKI DO UNII EUROPEJSKIEJ

**Zmiany
w sytuacji ekonomicznej
rodzinnych gospodarstw
wysokotowarowych**

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

***Zmiany
w sytuacji ekonomicznej
rodzinnych gospodarstw
wysokotowarowych***

dr inż. Bożena Karwat-Woźniak

EKONOMICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA
ROZWOJU POLSKIEJ GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PO WSTĄPIENIU POLSKI DO UNII EUROPEJSKIEJ

Warszawa 2008

Autor publikacji jest pracownikiem naukowym
Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowego Instytutu Badawczego

Pracę zrealizowano w ramach tematu
**Zróżnicowanie regionalne w rozwoju rolnictwa oraz jego wpływ na problemy
ekonomiczne i społeczne obszarów wiejskich**
w zadaniu *Gospodarstwa wysokotowarowe w rolnictwie chłopskich*

Celem pracy była analiza zmian w sytuacji ekonomicznej gospodarstw
wysokotowarowych w warunkach transformacji ustrojowej i integracji ze strukturami
gospodarczymi UE. Położenie gospodarze tych jednostek przedstawiono na tle
pozostałych podmiotów ze sprzedażą artykułów rolniczych. Analizą objęto trzy
podstawowe grupy zagadnień: wielkość i struktura zasobów produkcyjnych, tendencje
produkcyjne i rozwiązania organizacyjne oraz wyniki ekonomiczno-finansowe.

Opracowanie komputerowe
mgr inż. Bogdan Buks

Korekta
Barbara Walkiewicz

Redakcja techniczna
Leszek Ślipski

Projekt okładki
AKME Projekty Sp. z o.o.

ISBN 978-83-60798-80-5

*Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowy Instytut Badawczy
00-950 Warszawa, ul. Świętokrzyska 20, skr. poczt. nr 984
tel.: (0 22) 50 54 444
faks: (0 22) 50 54 636
e-mail: dw@ierigz.waw.pl
<http://www.ierigz.waw.pl>*

Spis treści

Wprowadzenie.....	7
I. Zasoby i czynniki produkcyjne.....	15
1. Wielkość i struktura obszarowa	17
1.1. Struktura obszarowa i wyposażenie w ziemię.....	19
1.2. Źródła i formy pozyskania ziemi	28
1.3. Struktura własnościowa zasobów ziemi rolniczej.....	30
1.4. Zróżnicowanie makroregionalne w wyposażeniu gospodarstw wysokotowarowych w ziemię	36
2. Wyposażenie w wybrane techniczne trwałe środki produkcji.....	40
2.1. Ciągniki i maszyny rolnicze.....	41
2.2. Budynki gospodarcze i ich wyposażenie.....	48
3. Inwentarz żywy	52
4. Zasoby i nakłady pracy	57
4.1. Wielkość rodzin.....	58
4.2. Cechy społeczno-demograficzne populacji pracującej w działalności rolniczej stale w pełnym wymiarze czasu	59
4.3. Cechy społeczno-demograficzne kierowników gospodarstw	64
4.4. Nakłady pracy	67
II. Tendencje produkcyjne i organizacyjne.....	69
1. Profil produkcji na rynek	70
2. Powiązania rynkowe	74
III. Wyniki ekonomiczno-finansowe	77
1. Dochód	78
2. Sprawność gospodarowania	84
2.1. Produkcyjność ziemi i pracy	85
3. Działalność inwestycyjna.....	86
3.1. Rozpowszechnienie i poziom wydatków na inwestycje rolnicze	87
3.2. Zróżnicowanie przestrzenne aktywności inwestycyjnej	90
3.3. Rodzaje realizowanych inwestycji rolniczych	92
3.4. Źródła finansowania działalności inwestycyjnej.....	97
Reasumpcja i wnioski.....	99
Literatura:	103

Wprowadzenie

Rodzinne gospodarstwo rolne stanowi podstawowy i względnie stały podmiot gospodarczy funkcjonujący w sferze produkcji rolniczej¹. Te jego właściwości są uwarunkowane bezpośrednimi i nierozzerwalnymi więziami jednostki wytwórczej z rodziną rolniczą oraz pozaekonomicznymi walorami rodzinnego systemu wytwarzania², a w szczególności wartościami społecznymi, takimi jak szacunek do pracy, uczciwość, poszanowanie środowiska wiejskiego itp.³. Tym niemniej rodzinne gospodarstwo rolne⁴ jako jednostka produkcyjna nie może być stale niezmiennie w warunkach, gdy ulega ciągłym przeobrażeniom sytuacja społeczno-demograficzna użytkownika i jego rodziny, a przede wszystkim zewnętrzne warunki funkcjonowania (np. potrzeby rynku, stan przemysłowania, poziom rozwoju gospodarczego, wymagania środowiskowe itp.). Z tego względu trwałość i siła rodzinnego gospodarstwa rolnego⁵ jako podmiotu gospodarczego związana jest ze zdolnościami dostosowawczymi do zmieniających się okoliczności funkcjonowania, czyli z elastycznością przystosowawczą. Wyrazem tej prawidłowości są systematyczne przemiany zachodzące w poszczególnych jednostkach, które przekładają się na zmiany w całym rolnictwie indywidualnym⁶. Jednak w toku tych przemian występuje szereg bardzo różnorodnych barier, które ograniczają możliwości adaptacyjne i rozwojowe pojedynczego gospodarstwa rolnego oraz rodzinnego systemu wytwarzania⁷. W konsekwencji wyznaczają zakres niedostosowania rolnictwa do danych warunków zewnętrznego otoczenia gospodarczego, czyli określają rozmiary kryzysu w tym sektorze⁸.

Znaczenie rodzinnego modelu gospodarowania w sektorze rolnym podkreślane jest zarówno w kontekście stabilności społecznej i politycznej państwa, jak również sprawiedliwości ekonomicznej. Z tego względu w polityce strukturalnej wielu krajów rodzinne gospodarstwa rolne postrzegane są jako sprawne

¹A. Lichorowicz: *Status prawny gospodarstw rodzinnych w ustawodawstwie krajów Europy Zachodniej*, Wyd. Temida 2, Białystok 2000, s. 16-39.

²P. M. Raup: *Family Forming. Rethoric and Reality*, St. Paul 1986, s. 4-6.

³G. Easterbrock: *A Revisionist Look of Farm Policy. Making Sense of Agriculture*, The Atlantic Monthly, nr 7/1985.

⁴W opracowaniu, mimo różnic pojęciowych, zamiennie używane są nazwy rolnictwo (gospodarstwo): rodzinne, indywidualne, chłopskie.

⁵W tekście pracy nazwy gospodarstwo rolne, jednostka, podmiot stosuje się zamiennie.

⁶F. Tomczak: *Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju*, IRWIR-PAN, Warszawa 2005, s. 35.

⁷F. Tomczak: *Doświadczenia ewolucji rolnictwa rodzinnego w krajach o gospodarce rynkowej*, SGH, Warszawa 1994, s. 81-83.

⁸F. Tomczak: *Gospodarka...*, op. cit., s. 73.

społeczno-produkcyjne jednostki funkcjonujące w strukturach rolnych, a prawo konstruowane jest w taki sposób, by wspierać procesy umacniania się pozycji rynkowej tej grupy podmiotów⁹. Należy również dodać, że chociaż z biegiem lat pojęcie gospodarstwa rodzinnego ulegało pewnej ewolucji, a nawet w danym momencie nie było jednoznacznie definiowane, to powszechnie uznawana jest zasada, że stanowi podstawową jednostkę struktury agrarnej. Ponadto prawodawstwo Unii Europejskiej umożliwiało ograniczenie wsparcia modernizacyjnego jedynie do gospodarstw rolnych o charakterze rodzinnym¹⁰.

Wspieranie preferowanego typu podmiotów gospodarczych funkcjonujących w sferze produkcji rolniczej stanowi również ważne zagadnienie do rozstrzygnięcia w polskiej (narodowej) polityce rolnej. Ta kwestia jest znacząca, ze względu na konieczność przebudowy struktury naszego rolnictwa w kierunku poprawy konkurencyjności. Takie podejście w zasadzie przesądza o konieczności koncentracji produkcji¹¹ i ziemi rolniczej¹². Przeważa przy tym pogląd, że te przeobrażenia powinny się dokonywać w oparciu o gospodarstwa rodzinne. Takie zapatrywanie jest zgodne z ustawą zasadniczą, która sankcjonuje dominację i trwałość rodzinnej formy gospodarowania w rolnictwie¹³. Mimo że pojęcie rodzinne gospodarstwo rolne nie jest jednoznacznie pojmowane, a w ustawodawstwie, również polskim nie zostały jednoznacznie określone kryteria wyodrębniania takiego gospodarstwa, to przeważa pogląd, że podmiot o takim charakterze powinien spełniać dezyderat zapewnienia głównego miejsca pracy i źródła utrzymania¹⁴, przynajmniej dla użytkownika¹⁵.

Procesy przekształceń systemu społeczno-ekonomicznego kraju, akcesja do Unii Europejskiej i globalizacja powodują poważne zmiany w warunkach funkcjonowania gospodarstw rolnych i w sytuacji mieszkańców wsi. Dla rolnika¹⁶ jest to równoznaczne z ciągłym podejmowaniem swoistych działań sku-

⁹ zob. G.L. Cramer, C.W. Jansen, D.D. Southgate: *Agricultural Economics and Agribusiness*, John Willey and Sons Inc., New York 2001, s. 281-282 oraz G.E. Billikopf: *Labor Management in Agriculture: Cultivating Personnel Productivity (2nd Edition)*, University of California, California 2003, s. 44.

¹⁰ J. Niemczyk: *Formalne i realne aspekty polityki zmian strukturalnych rolnictwa Unii Europejskiej*, [w:] *Determinanty transformacji struktury agrarnej w rolnictwie polskim*, cz. II, Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu CCCVIII, Poznań 1999, s. 118-120.

¹¹ J. St. Zegar: *Gospodarstwo i ludność chłopska współcześnie*, IERiGŻ, Warszawa 1991, s. 31.

¹² K. Frohberg: *Konkurencyjność polskiego rolnictwa*, [w:] *Strategiczne opcje dla polskiego sektora agrobiznesu w świetle analiz ekonomicznych*, SGGW, Warszawa 2000, s. 239

¹³ Art. 23 Konstytucji RP z 1997 roku.

¹⁴ J. St. Zegar: *Dochody w rolnictwie w okresie transformacji i integracji europejskiej*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008, s. 124.

¹⁵ J. St. Zegar: *Dochody w rolnictwie...*, op. cit., s. 18.

¹⁶ W tekście pracy zamiennie używa się również określeń: producent rolny, użytkownik, kierownik, gospodarujący, zarządzający.

teczenie przystosowujących użytkowane jednostki do nowego położenia ekonomicznego¹⁷. Nie istnieje uniwersalny model praktycznych działań dostosowawczych na szczeblu jednostkowego gospodarstwa, zgodnie z którym reagują i postępują poszczególni rolnicy¹⁸. Indywidualna strategia adaptacyjna stanowi rezultat suwerennych decyzji zarządzających, ale jest determinowana wieloma bardzo różnorodnymi czynnikami, z których część ma charakter trudno lub w ogóle niemierzalny¹⁹.

Każde gospodarstwo rolne ma swój własny mechanizm rozwojowy, którego główne siły sprawcze tkwią w nim samym. Stąd też przeobrażenia zachodzące w poszczególnych podmiotach są bardzo zróżnicowane nie tylko ze względu na ich ukierunkowanie, ale przede wszystkim na ich nasilenie²⁰.

Ogólnie uwarunkowania wyznaczające istotę, kierunek oraz tempo przemian zachodzących w poszczególnych podmiotach sektora rolnego można podzielić na dwie grupy, tj. wewnętrzne (endogeniczne) i zewnętrzne (egzogeniczne) siły oraz ograniczenia rozwojowe. Pierwszą z nich stanowią czynniki wynikające z cech społeczno-demograficznych osób kierujących działalnością rolniczą i członków ich rodzin oraz właściwości ekonomiczne użytkowanych gospodarstw. Wśród uwarunkowań wewnętrznych zależnych od rolnika wymienia się przede wszystkim wielkość posiadanych zasobów wytwórczych, stopień powiązania z rynkiem, skłonności do ryzyka, wiedzę i umiejętności zarządcze oraz czynnik psychologiczny²¹. Przy czym reakcje dostosowawcze zależą w głównej mierze od poziomu zainwestowania i stosowanych technologii produkcyjnych, kwalifikacji i zdolności menedżerskich kierownika gospodarstwa, zatem kapitału i czynnika *know-how*²².

Drugą zasadniczą grupę uwarunkowań stanowi całościowy kształt warunków wyznaczających otoczenie rolniczych jednostek produkcyjnych, tj. cały system agrobiznesu oraz polityki gospodarczej, rolnej i handlowej państwa, a także okoliczności wynikające z integracji europejskiej i Wspólnej Polityki Rolnej oraz procesów globalizacyjnych²³.

¹⁷ A. Kowalski, W. Rembisz: *Rynek rolny i interwencjonizm a efektywność i sprawiedliwość społeczna*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005, s. 34-35.

¹⁸ A. Woś: *Wzrost gospodarczy i strategie rozwoju polskiego rolnictwa. Eseje 2*, IERiGŻ, Warszawa 1998, s. 75.

¹⁹ A. Woś: *Mechanizmy restrukturyzacji rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 1999, s. 20.

²⁰ A. Woś: *Układy strukturalne w rolnictwie chłopskim (w świetle danych rachunkowości rolnej)*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 465, IERiGŻ, Warszawa 2000, s. 9.

²¹ F. Tomczak: *Gospodarka...*, op. cit., s. 133.

²² A. Woś: *Tendencje rozwoju rolnictwa w warunkach rynkowych*, SGH, Warszawa 1994, s. 30-34.

²³ A. Kowalski, W. Rembisz: *Rynek rolny i interwencjonizm...*, op. cit., s. 52.

Światowe i krajowe doświadczenia dotyczące procesów dostosowawczych w gospodarstwach rodzinnych i w rolnictwie wskazują, iż podstawowe czynniki wyznaczające charakter i tempo zmian w sferze produkcji rolniczej, znajdują się poza tym segmentem²⁴. Chodzi tu przede wszystkim o poziom rozwoju gospodarki krajowej i jego dynamikę, które w ogromnym zakresie wpływają na przemiany w rolnictwie. Te przeobrażenia wywołują, a zarazem w znacznym stopniu stanowią implikację postępu, zwłaszcza technologicznego²⁵. W efekcie unowocześnianie technik wytwarzania zmniejsza między innymi liczbę pracujących przy wytwarzaniu artykułów rolniczych, a zarazem umożliwia szybki wzrost produkcji, przy relatywnie sztywnym zapotrzebowaniu na żywność. Te uwarunkowania powodują nie tylko ograniczenie zatrudnienia w działalności rolniczej, ale również spadek liczby gospodarstw rolnych z równoczesną koncentracją zasobów wytwórczych, zwłaszcza ziemi, w tych podmiotach, które pozostają w sferze produkcji surowców rolniczych²⁶. Jednocześnie zaznacza się wysoka dynamika rozwojowa w części jednostek²⁷, zwłaszcza w grupie gospodarstw produkujących artykuły rolnicze głównie na rynek.

Nie zmienia to faktu, że normą niezastąpioną w skutecznej adaptacji jest zasada suwerenności gospodarujących, tj. swoboda podejmowania decyzji produkcyjnych i rynkowych. Ta prawidłowość zapewnia warunki dla sensownego funkcjonowania poszczególnych jednostek w warunkach wolnego rynku. Równocześnie stwarza sprzyjające okoliczności do podejmowania przedsięwzięć rozwojowych, związanych głównie unowocześnianiem środków technicznych i wzrostem wydajności pracy, a w rezultacie powiększaniem dobrobytu własnego i ogólnego. Wymaga to jednak podejmowania różnorodnych działań związanych z właściwym doborem i rozplanowaniem czynników produkcji będących w dyspozycji producenta rolnego w oparciu o rachunek ekonomiczny, w harmonii z otoczeniem rynkowym i środowiskowym. Efektem tych działań są zmiany w sytuacji produkcyjnej i ekonomicznej poszczególnych podmiotów. Wymiernym odzwierciedleniem tych przemian są przeobrażenia w wielkości i strukturze potencjału wytwórczego, wynikach produkcyjnych oraz sprawności gospodarowania, a także znaczenia gospodarstwa w zapewnieniu materialnych warunków bytu użytkownika i jego rodziny.

²⁴ F. Tomczak: *Gospodarka...*, op. cit., s. 133.

²⁵ T. Hunek: *Procesy inkorporacyjne rolnictwa chłopskiego do systemu globalnego*, [w:] *Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Teraźniejszość i przeszłość*, PWRiL, Warszawa 1988, s. 43.

²⁶ F. Tomczak: *Gospodarka...*, op. cit., s. 136.

²⁷ T. Hunek: *Rolnictwo w procesie formowania się nowego ładu społeczno-gospodarczego Polski*, [w:] *Wieś i rolnictwo na przełomie wieków*, IRWiR-PAN, Warszawa 2001, s. 42.

Gospodarka wolnorynkowa i konieczność sprostania narastającej konkurencji wymusza restrukturyzację i modernizację podmiotów polskiego sektora rolnego. Niezależnie od szeregu utrudnień w skutecznym przebiegu procesu przebudowy i unowocześnianiu rolnictwa, to pozytywne zmiany wykazywały tendencje wzrostowe. Konsekwencją proefektywnościowych przeobrażeń i trudności dostosowawczych w obrębie gospodarstw indywidualnych było nasilenie się tendencji polaryzacyjnych, które szczególnie wyraziście zaznaczyły się w odniesieniu do aktywności rynkowej poszczególnych jednostek. Wyrazem tego trendu był coraz bardziej klarowny podział gospodarstw indywidualnych na grupę spełniających przede wszystkim funkcje samozaopatrzeniowe wobec rolnika i jego rodziny oraz podmioty ukierunkowane prorynkowo, których podstawowym celem było sprostanie wymogom konkurencji i dalszy profesjonalny rozwój²⁸. Jednostki z tej grupy to w polskich warunkach przykład gospodarstwa rolnego, łączącego wartości społeczne wynikające z rodzinnego charakteru takiego podmiotu z cechami ekonomicznymi, pozwalającymi na budowanie przewag konkurencyjnych, umożliwiających uzyskanie satysfakcjonujących dochodów z działalności rolniczej.

Aktualnie utrzymanie pozycji rynkowej i zadawalającego poziomu dochodu z pracy w działalności rolniczej wiąże się coraz bardziej ze wzrostem zdolności szybkiego dostosowania produkcji gospodarstwa do wymagań stawianych przez odbiorców surowców rolniczych, czyli ze wzrostem organizacyjno-produkcyjnej elastyczności poszczególnych podmiotów rolnych. Sprostanie tym warunkom z reguły obliguje do wysokiej dynamiki działań w obrębie potencjału wytwórczego. Te przedsięwzięcia uwidoczniają się nie tylko w poziomie i strukturze zasobów produkcyjnych (trwałych i obrotowych), ale również tendencjach produkcyjnych i wynikach finansowych poszczególnych gospodarstw²⁹.

Podstawowym przedmiotem opracowania była wielowątkowa charakterystyka sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolnych o powierzchni przekraczającej 1 ha UR, będących własnością lub znajdujących się w użytkowaniu osoby fizycznej (grupy osób), czyli indywidualnych gospodarstw rolnych. Dotyczyła ona przede wszystkim tej części podmiotów, których rozmiary prowadzonej produkcji rolniczej umożliwiały uzyskanie dochodu z pracy we własnym gospodarstwie w przeliczeniu na jedną osobę w pełni zatrudnioną (ekwiwalencie pełnego etatu) przynajmniej równego przeciętnemu dochodowi z pracy zarobkowej (najemnej i na własny rachunek) poza rolnictwem. Gospodarstwa indywidualne spełniające to kryterium określono jako wysokotowarowe. Tak okre-

²⁸ T. Hunek: *Rolnictwo w procesie...*, op. cit., s. 43.

²⁹ A. Woś: *Sytuacja ekonomiczno-produkcyjna gospodarstw chłopskich w pierwszym stadium transformacji rynkowej*, SGH, Warszawa 1994, s. 7-14.

ślone rozmiary produkcji towarowej stanowiły przynajmniej dwukrotność jej średniej wielkości sprzedaży w przeliczeniu na jedno gospodarstwo z produkcją na rynek w całym badanym zbiorze. **Tak ustalony wskaźnik wynosił minimum: w 1992 roku 10 tys. zł, w 1996 roku 38 tys. zł, 50 tys. zł 2000 roku i 70 tys. zł w 2005 roku**³⁰.

Główny materiał empiryczny, z którego korzystano przy realizacji zadania, stanowiły wyniki cyklicznych badań terenowych, prowadzonych w Zakładzie Polityki Społecznej i Regionalnej IERiGŻ-PIB w latach 1992, 1996, 2000 i 2005. Są to badania, podczas których informacje od respondentów zbierano przy pomocy kwestionariusza z udziałem osób trzecich, których funkcja sprostawa się do jak najwierniejszego i dosłownego przekazania treści pytań i zarejestrowania odpowiedzi. Oznacza to, że ankieter spełnia *de facto* rolę instrumentu badawczego o dużej wrażliwości i precyzji. Poza tym kwestionariusz jest zawsze wypełniany w obecności ankietowanej osoby, by do minimum ograniczyć wpływ osoby pytającej na treść wypowiedzi respondenta.

Wypełniony formularz ankietowy dostarcza wszechstronnych informacji o uwarunkowaniach ekonomiczno-produkcyjnych gospodarstwa, a przede wszystkim o jego powierzchni i poziomie wyposażenia w trwałe techniczne środki produkcji, skali i strukturze produkcji, charakterze kontaktów z rynkiem, organizacji produkcji, aktywności inwestycyjnej i źródłach jej finansowania. Zawiera on także dane o cechach demograficznych, poziomie wykształcenia, aktywności zawodowej osób kierujących gospodarstwem oraz członków ich rodzin.

Ankietą obejmowano wszystkie gospodarstwa rolne będące w użytkowaniu osób fizycznych, których obszar przekraczał 1 ha UR, położone w wytypowanych do badań 76 wsiach. Te miejscowości były dobrane celowo, tak by reprezentowały różne regiony kraju, a powierzchnia ankietowanych gospodarstw odzwierciedlała rzeczywistą strukturę obszarową ogółu gospodarstw chłopskich, zarówno w skali kraju, jak i w ujęciu przestrzennym³¹. Należy również zaznaczyć, że w rolnictwie indywidualnym, a takie dominuje w Polsce, powierzchnia gospodarstwa jest ściśle powiązana z poziomem majątku produk-

³⁰ Szerzej problematykę związaną z zasadami kwalifikacji gospodarstw indywidualnych i kryteriami wyodrębniania jednostek wysokotowarowych przedstawiono w pracy: B. Karwat-Woźniak: *Możliwości rozwojowe chłopskiego rolnictwa na przykładzie gospodarstw wysokotowarowych*, Raport nr 10, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005, s. 9-12; a także w opracowaniu B. Karwat-Woźniak, P. Chmieliński: *Highly commercial farms in family farming in Poland*, Raport nr 72.1, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, s. 13-15.

³¹ W prowadzonych badaniach wydzielono pięć makroregionów. Przy ich wyodrębnianiu kierowano się historycznie ukształtowanymi podobieństwami w cechach struktury społeczno-gospodarczej poszczególnych terenów (województw). Szerzej o podziale makroregionalnym pisze: A. Sikorska, *Zmiany strukturalne na wsi i w rolnictwie w latach 1996-2000 a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich. Synteza*, IERiGŻ, Warszawa 2000, s. 5-10.

cyjnego³², cechami rolników i członków ich rodzin, a także głównymi celami prowadzonej działalności rolniczej. Z tego względu można uznać, że badana zbiorowość w znacznym zakresie odzwierciedla cechy strukturalne polskiego rolnictwa.

Ankietowane podmioty każdorazowo stanowiły około jednej pięćsetnej rzeczywistej liczby gospodarstw indywidualnych o obszarze powyżej 1 ha UR, a ich liczebność w kolejnych badaniach kształtowała się następująco: w 1992 roku 4385, w 1996 roku – 4122, w 2000 roku – 3927, a w roku 2005 – 3705.

Stosunkowo duża liczebność próby, szeroka i różnorodna gama zbieranych informacji oraz stosowanie od wielu lat tej samej metody badawczej, warunkującej ciągłość i porównywalność danych, umożliwiają wieloaspektową analizę procesów zachodzących w obrębie rolnictwa chłopskiego w długich okresach. Pozwala to na uchwycenie odmienności w położeniu ekonomicznym i produkcyjnym poszczególnych gospodarstw rodzinnych w zmieniających się warunkach funkcjonowania. Panelowy charakter badań zapewnia możliwość określenia dynamiki i kierunku zmian w obrębie gospodarstw indywidualnych, jak również wyznaczenie związków i mechanizmów decydujących o procesach modernizacji i restrukturyzacji sektora rolnego. Walor reprezentatywności w odniesieniu do areału gospodarstw indywidualnych pozwalał na zachowanie wiarygodności opisywanych procesów.

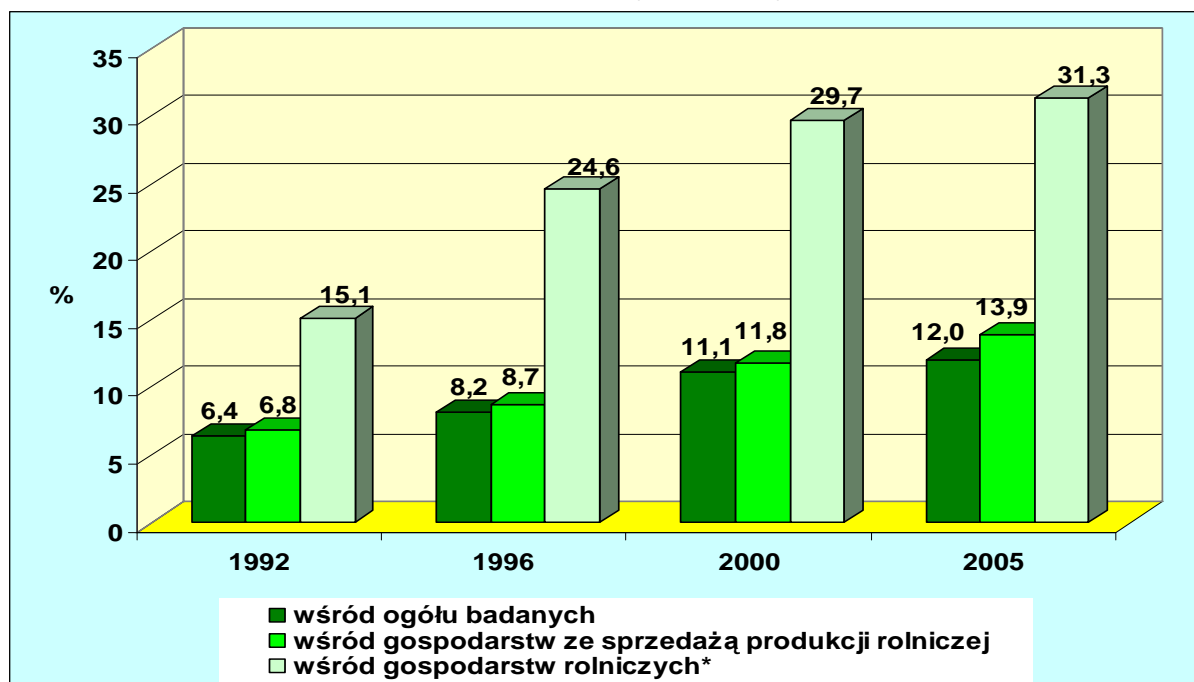
Wykorzystywane w analizie dane empiryczne każdorazowo dotyczyły roku gospodarczego lub stanu na jego zakończenie. Były to odpowiednio lata 1991/1992, 1995/1996, 1999/2000 i 2004/2005, co w pracy skrótowo określono latami: 1992, 1996, 2000 i 2005. Należy również zaznaczyć, że informacje odnoszące się do działalności inwestycyjnej i zmian obszarowych odnosiły okresu pomiędzy badaniami, tj. czteroleci: 1988-1992, 1992-1992, 1996-2000 oraz pięciolecia 2000-2005.

Jak już wcześniej wspomniano, z całej badanej próby wybrano jednostki, których rozmiary rolniczej produkcji towarowej umożliwiały uzyskanie dochodu z pracy w rodzinnym gospodarstwie w przeliczeniu na 1 pełnozatrudnionego co najmniej równym średnim zarobkom poza rolnictwem. Wielkość grupy takich podmiotów systematycznie się zwiększała, a ich liczebność w kolejnych badaniach kształtowała się następująco: w 1992 roku było ich 282 (6,4% ogółu zbadanych, w 1996 roku – 338 (8,2% wszystkich ankietowanych, w 2000 roku – 436 (tj. 11,1% całej próby), a w 2005 roku – 446 (czyli 12,0% wszystkich badanych). Równocześnie zmniejszał się stan liczbowy gospodarstw z produkcją towarową, jak również podmiotów stanowiących podstawowe źródło utrzymania użytkownika i jego rodziny, tj. gospodarstw rolniczych. W konsekwencji wysokość udziału

³² A. Szembreg: *Przemiany struktury agrarnej w rolnictwie chłopskim*, [w:] *Rynki wiejskie: ziemia, kapitał, praca*, IRWiR-PAN, Warszawa 2001, s. 14.

łu jednostek wysokotowarowych wśród ogółu gospodarstw ze sprzedażą produkcji rolniczej wzrastał z 6,8% w 1992 roku do 13,9% w 2005 roku, czyli ponad dwukrotnie.

Wykres 1. Udział gospodarstw wysokotowarowych w rolnictwie indywidualnym

*Gospodarstwa, z których dochód z działalności rolniczej stanowi przeważ ogólnym budżecie pieniężnym rodziny rolniczej

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

Jednak z perspektywy uzyskania zdolności do konkurencyjnych dochodów i odpowiedniego poziomu życia rodzin rolniczych, istotna jest przede wszystkim skala produkcji towarowej gospodarstw stanowiących podstawowe źródło dochodów rolnika i jego rodziny. Nawet wśród jednostek rolniczych, pomimo postępu zakres koncentracji produkcji, był nadal relatywnie niewielki. W 2005 roku w niespełna co trzecim gospodarstwie rolniczym skala prowadzonej działalności rolniczej spełniała kryterium ustalone dla jednostek wysokotowarowych (wykres 1).

Celem pracy jest charakterystyka i ocena ekonomicznej sytuacji gospodarstw wysokotowarowych w warunkach transformacji ustrojowej i integracji ze strukturami gospodarczymi UE. Położenie gospodarcze tych jednostek przedstawiono na tle pozostałych podmiotów ze sprzedażą artykułów rolniczych³³. Analizą objęto trzy podstawowe grupy zagadnień:

³³ Zamiennie dla pozostałych (reszty) gospodarstw ze sprzedażą artykułów rolniczych używany jest termin pozostałe (reszta) jednostki: towarowe, rynkowe, produkujące (wytwarzające) na sprzedaż, produkujące (wytwarzające) na rynek.

- wielkość i struktura zasobów produkcyjnych,
- tendencje produkcyjne i rozwiązania organizacyjne,
- wyniki ekonomiczno-finansowe.

Ze względu na znaczenie grupy jednostek wysokotowarowych w wyznaczaniu bezpieczeństwa żywnościowego Polski i duże zróżnicowanie terytorialne w poziomie rozwoju i konkurencyjności rolnictwa wnioskowanie o sytuacji ekonomicznej gospodarstw wysokotowarowych i pozostałych grup podmiotów rolnych dotyczyło nie tylko całego kraju, ale również poszczególnych makroregionów. Takie ujęcie pozwoli na ukazanie uwarunkowań ekonomicznych i produkcyjnych wyodrębnionych kategorii gospodarstw oraz uchwycenie rozmiarów i tempa narastania rozbieżności pomiędzy tymi grupami oraz umożliwi wyznaczenie czynników, które stymulują lub hamują kształtowanie się segmentu wysokotowarowego w rolnictwie indywidualnym oraz ustalenie makroregionalnych odmienności w tym zakresie. Wiedza na ten temat ma nie tylko znaczenie poznawcze w zakresie wyznaczania prawidłowości w ewolucji polskiego rolnictwa, ale dostarcza cennych wskazówek na temat instrumentów stymulujących restrukturyzację i modernizację rolnictwa oraz wzmacniania jego konkurencyjności.

I. Zasoby i czynniki produkcyjne

Zasoby³⁴ przedsiębiorstwa stanowi ogół czynników materialnych i osobowych, które uczestniczą w jego działaniu, ale nie zużywają się całkowicie w jednym cyklu (procesie) wytwórczym. Z perspektywy funkcjonowania każdego podmiotu gospodarczego, w tym również gospodarstwa rolnego merytoryczne znaczenie ma podział zasobów wytwórczych na:

- produkcyjne, które tworzy całość czynników materialnych i osobowych biorących udział w wytwarzaniu produktów i usług stanowiących przedmiot działalności przedsiębiorstwa,
- nieprodukcyjne, czyli ogół środków materialnych i osobowych, które nie uczestniczą bezpośrednio w procesach wytwórczych, lecz tworzą dobra ważne dla zaspokojenie potrzeb osób zatrudnionych przy produkcji.

³⁴ Określenie „zasoby” bliskie jest terminowi „majątek”, choć nie są to kategorie tożsame. W skład majątku wchodzi między innymi aktywa gotówkowe i papiery wartościowe, które nie stanowią zasobów w znaczeniu wytwórczym. Ponadto zasoby aktywnie i celowo wykorzystywane w procesie wytwórczym nazywane są czynnikami produkcji – por. A. Woś: *Zasoby i czynniki produkcji w przedsiębiorstwie*, [w:] *Agrobiznes. Mikroekonomika*, Wydawnictwo KEY TEXT, Warszawa 1996, s. 44-45.

Należy jednak zaznaczyć, że zasoby nieprodukcyjne pośrednio w stosunkowo znacznym stopniu oddziałują na sprawność działalności wytwórczej. Ponadto czasami w praktyce dany czynnik może służyć zarówno działalności wytwórczej, jak i zaspokajaniu potrzeb bytowych. Dlatego zasoby nieprodukcyjne w pewnych sytuacjach uznaje się za pośrednio produkcyjne. Kategoria ta szczególnie zaznacza się w gospodarstwie chłopskim, a klasyczny przykład stanowi budynek mieszkalny lub samochód osobowy. Te dobra są bez wątpienia środkami nieprodukcyjnymi, lecz również często uczestniczą w procesie wytwarzania artykułów rolniczych.

Zasoby przedsiębiorstwa w zależności od charakteru ich udziału w procesie produkcyjnym można podzielić na:

- aktywne, czyli bezpośrednio uczestniczące w toku produkcyjnym, bądź podlegające przetwarzaniu. Taki charakter posiadają zasoby ludzkie, budynki i maszyny oraz urządzenia wytwórcze, środki transportu, a także gleba, w znaczeniu wytwórczego potencjału gruntów rolniczych.
- nieaktywne, tj. te, które nie uczestniczą w procesach wytwórczych, ale pośrednio wpływają na ich sprawność i efektywność. W skład tej grupy wchodzi np. budynki gospodarcze takie, jak stodoły, wiaty, magazyny, spichlerze, ogrodzenia, place składowe oraz pewne elementy infrastruktury firmy.

Trzeba podkreślić, że chociaż podział zasobów na aktywne oraz nieaktywne jest niewyrazisty i każdorazowo przesądza o nim faktyczne wykorzystanie danego czynnika, to z perspektywy ekonomiki podmiotu gospodarczego ich wzajemne proporcje mają istotne znaczenie. Wprawdzie relacje pomiędzy zasobami aktywnymi i nieaktywnymi nie mają charakteru normatywnego i zależą od struktury oraz charakteru poszczególnych jednostek, to w każdym podmiocie dąży się do ich optymalizacji. Te procesy mają szczególne znaczenie w odniesieniu do gospodarstw indywidualnych, w których ze względu na specyfikę produkcji rolniczej występuje stosunkowo duży udział majątku nieaktywnego, głównie z powodu konieczności posiadania różnorodnych obiektów służących głównie do magazynowania i przechowywania ziemiopłodów oraz środków produkcji.

W przedsiębiorstwie agrobiznesu można wyróżnić następujące grupy zasobów: siłę roboczą (potencjał pracy ludzkiej), środki kapitałowe, ziemię i odnawialne zasoby naturalne. Przy czym w działalności rolniczej szczególne znaczenie odgrywają dwie ostatnie kategorie, co w głównej mierze odróżnia gospodarstwo rolne od innych podmiotów gospodarczych.

1. Wielkość i struktura obszarowa

Ziemia w gospodarstwie rolnym stanowi zasób (czynnik) wytwórczy szczególnego rodzaju, gdyż w odróżnieniu od innych dóbr wykorzystywanych w procesie produkcji rolnej, nie podlega procesowi przemieszczania i zwiększania³⁵. Oprócz tego w ostatnich latach z racji rozwijających się sektorów nierolniczych (zwłaszcza budownictwa) oraz rozwoju infrastruktury, nasileniu uległ proces wyłączenia gruntów z rolniczego użytkowania³⁶. W konsekwencji areał ziemi do rolniczego wykorzystania staje się coraz bardziej ograniczony³⁷. W 2005 roku obszar gruntów rolniczych przypadający na 1 mieszkańca Polski wynosił niespełna 0,42 ha, podczas gdy w 1970 roku było to 0,60 ha³⁸. Z tego względu użytki rolne tworzą jeden z najważniejszych zasobów gospodarstwa³⁹, a jednocześnie najbardziej stały nakład w procesie wytwarzania surowców rolniczych⁴⁰. Co więcej inne rodzaje nakładów produkcyjnych są z reguły dostosowywane do wielkości i jakości posiadanych gruntów rolnych oraz ich położenia⁴¹, a efekty gospodarowania odnoszą się zazwyczaj do tego czynnika⁴².

Wraz z rozwojem gospodarczym postępuje proces substytuowania poszczególnych czynników produkcji rolnej, przy czym szczególnego znaczenia nabiera zastępowanie ziemi nakładami pracy i kapitałem, a zwłaszcza tym ostatnim⁴³. W konsekwencji zmniejsza się wpływ i znaczenie areału uprawianych gruntów rolniczych w wyznaczaniu wyników poszczególnych gospodarstw⁴⁴, a ziemia w stosunkowo większym stopniu z czynnika wytwórczego staje się śro-

³⁵ A. Woś: *Zasoby odnawialne w agrobiznesie*, [w:] *Encyklopedia Agrobiznesu*, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998, s. 951.

³⁶ A. Sikorska: *Rynkowy i nierynkowy obrót ziemią rolniczą*, [w:] *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2007 roku*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008, s. 185.

³⁷ A. Wasilewski: *Ziemia jako element środowiska naturalnego i czynnik produkcji*, [w:] *Globalne, regionalne i lokalne uwarunkowania konwersji użytków rolnych*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006, s. 11-12

³⁸ *Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2006*, GUS, Warszawa 2006, s. 56-57.

³⁹ Z. Kołozsko-Chomentowska: *Pauperyzacja wiejskiej ludności rolnej*, [w:] *Kwestia agrarna w Polsce i na świecie*, SGGW, Warszawa 2005, s. 751.

⁴⁰ A. Kowalski: *Czynniki produkcji w agrobiznesie*, [w:] *Encyklopedia Agrobiznesu*, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998, s. 109.

⁴¹ H. Rudnicki: *Przemiany strukturalne w polskim rolnictwie w okresie transformacji systemowej*, [w:] *Kwestia agrarna w Polsce i na świecie*, SGGW, Warszawa 2005, s. 184.

⁴² A. Harasim: *Przewodnik ekonomiczno-rolniczy w zarysie*, IUNiG-PIB, Puławy 2006, s.130-131.

⁴³ D. G. Johnson: *The declining importance of natural resources: lessons from agricultural land*, *Resource and Energy Economics*, nr 24, 2002, s. 157-169.

⁴⁴ A. Woś: *Wzrost gospodarczy i strategie rozwoju polskiego rolnictwa. Eseje 2*, IERiGŻ, Warszawa 1998, s. 61.

dowiskiem i przestrzenią produkcji rolniczej⁴⁵. Jednak w warunkach polskiego rolnictwa, zwłaszcza z perspektywy poszczególnych producentów rolnych powierzchni użytkowanych gruntów nadal w znacznym stopniu określa zarówno rozmiary i towarowość produkcji⁴⁶, jak i dochody uzyskiwane z działalności rolniczej⁴⁷. Oznacza to, że w sytuacji dużego rozdrobnienia obszarowego podmiotów wytwarzających surowce rolnicze, wzrost arealu poszczególnych gospodarstw może w znaczny sposób wpłynąć na poprawę ich pozycji ekonomicznej i wzrost przewagi konkurencyjnej. Ponadto osiągnięcie rozsądnego zakresu koncentracji ziemi rolniczej jest pożądane nie tylko ze względów ekonomicznych, ale również z punktu widzenia ochrony zasobów naturalnych⁴⁸ i zrównoważonego rozwoju rolnictwa. Albowiem w jednostkach większych obszarowo istnieją zwiększone szanse pogodzenia kryterium ekonomicznego i środowiskowego⁴⁹. Jako że zastosowanie technologii produkcji minimalizujących negatywne oddziaływanie na środowiska (np. metod rolnictwa precyzyjnego) jest celowe dopiero w odpowiednio dużych podmiotach⁵⁰.

Wraz z nasilaniem się konkurencji na rynku obserwuje coraz bardziej wyraźne powiązanie przeobrażeń zachodzących w strukturze obszarowej gospodarstw z nasilającym się procesem różnicowania podstawowych funkcji użytkowanych gruntów rolniczych – od małego pomocniczego gospodarstwa, które służy przede wszystkim celom powiązanim z miejscem zamieszkania i codziennym życiem rodziny, uprawiającej ziemię wyłącznie lub głównie na własny użytek, po wysoko produkcyjne i efektywne ekonomicznie jednostki – stanowiące ważne źródło pomnażania dochodu użytkownika⁵¹. Te podmioty, będące w zdecydowanej większości głównym miejscem aktywności zawodowej

⁴⁵ A. Woś: *Rolnictwo polskie wobec procesów globalnych w gospodarce*, Studia i Monografie, z. 105, IERiGŻ, Warszawa 2001, s. 26.

⁴⁶ S. Paszkowski: *Główne kierunki procesów przystosowawczych w rolnictwie rodzinnym do warunków gospodarki rynkowej*, [w:] *Kwestia agrarna...*, op. cit., s. 164, 171 i 172.

⁴⁷ J. St. Zegar: *Dochody gospodarstw chłopskich w okresie transformacji (na przykładzie gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną)*, Studia i Monografie, z. 101, IERiGŻ, Warszawa, s. 19 i 27.

⁴⁸ W. Poczta, K. Pawlak, E. Kiryłuk-Dryjska, P. Siemiński: *Perspektywy polskich gospodarstw rolnych w Europejskim Modelu Rolnictwa*, Roczniki Naukowe SERIA, z. 2, t. IX, Warszawa-Poznań-Kraków 2007, s. 299-300.

⁴⁹ J. St. Zegar: *Charakterystyka gospodarstw ekologicznych w Polsce*, [w:] *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (2)*, Raport 30, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006, s. 12.

⁵⁰ J. Pawlak: *Inżynieria rolnicza a zrównoważony rozwój obszarów wiejskich*, [w:] *Agrobiznes a zrównoważony rozwój obszarów wiejskich*, Prace Naukowe AE we Wrocławiu, nr 1192, Wrocław 2008, s. 79, 81.

⁵¹ A. Sikorska: *Przeobrażenia w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi a proces włączania się Polski do Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej. Synteza*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, s. 23.

i źródłem utrzymania rolnika i członków jego rodziny⁵², w coraz większym stopniu decydują i będą nadal przesądzały o globalnej podaży surowców rolniczych. Dlatego mając na uwadze poziom zaopatrzenia rynku i zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego oraz konkurencyjność sektora rolnego szczególnego znaczenia nabiera rozwój tego segmentu gospodarstw rolnych. Utrwalenie, a przede wszystkim poprawa ich pozycji rynkowej wiąże się między innymi ze wzrostem areалу użytkowanej ziemi rolniczej, gdyż możliwości ugruntowania przewagi konkurencyjnej mają przede wszystkim jednostki większe obszarowe⁵³. Jednocześnie coraz wyraźniej zaznacza się utrata zdolności konkurencyjnej przez jednostki, których działalność rolnicza opiera się na dużych zasobach pracy i kapitału, ale małym obszarze użytkowanych gruntów rolniczych⁵⁴.

1.1. Struktura obszarowa i wyposażenie w ziemię

Koncentracja gruntów rolniczych połączona jest z tendencjami do racjonalizacji struktury obszarowej, jak również dostosowaniem areалу użytkowanych gruntów rolniczych do funkcji jaką wyznaczył rolnik posiadanej nieruchomości rolnej i potrzeb prowadzonej działalności rolniczej. Te procesy potwierdzają również zmiany w wyposażeniu w ziemię gospodarstw wysokotowarowych oraz reszty podmiotów produkujących na sprzedaż.

Z zebranych materiałów wynika, że w całym analizowanym okresie w skład porównywanych kategorii gospodarstw wchodziły jednostki o różnym areale, jednak w gronie podmiotów wysokotowarowych zawsze znaczący udział stanowiły jednostki relatywnie duże obszarowo. Dowodzi tego między innymi wysokość udziału podmiotów wysokotowarowych o powierzchni co najmniej 30 ha UR na tle reszty badanych gospodarstw z produkcją towarową. Ten udział w analizowanych latach 1992-2005 był zdecydowanie wyższy w grupie jednostek wysokotowarowych niż wśród pozostałych gospodarstw uczestniczących na rynku produktów rolniczych (tab. 1). Ponadto w kolejnych badanych okresach w grupie gospodarstw wysokotowarowych odnotowywano systematyczny wzrost odsetka jednostek relatywnie dużych obszarowo. W latach 1992-2005 udział gospodarstw wysokotowarowych o areale 30 i więcej ha UR powiększył się z 3 do 30%. Jeżeli uwzględni się grupę podmiotów 50-hektarowych i większych, to nasilenie tego procesu było jeszcze mocniejsze. W 2005 roku

⁵² B. Karwat-Woźniak: *Możliwości rozwojowe chłopskiego ...*, op. cit., s. 12.

⁵³ A. Woś: *Ekonomiczna struktura gospodarstw chłopskich. Studium statystyczne*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 492, IERiGŻ, Warszawa 2004, s. 10.

⁵⁴ W. Józwiak: *W gospodarstwach*, Nowe Życie Gospodarcze, nr 23, 2007, s. 4.

w ponad 11% jednostek wysokotowarowych areal upraw wynosił przynajmniej 50 ha UR, podczas gdy w 1992 roku było ich tylko 0,4%.

Tabela 1. Struktura obszarowa wyróżnionych grup gospodarstw

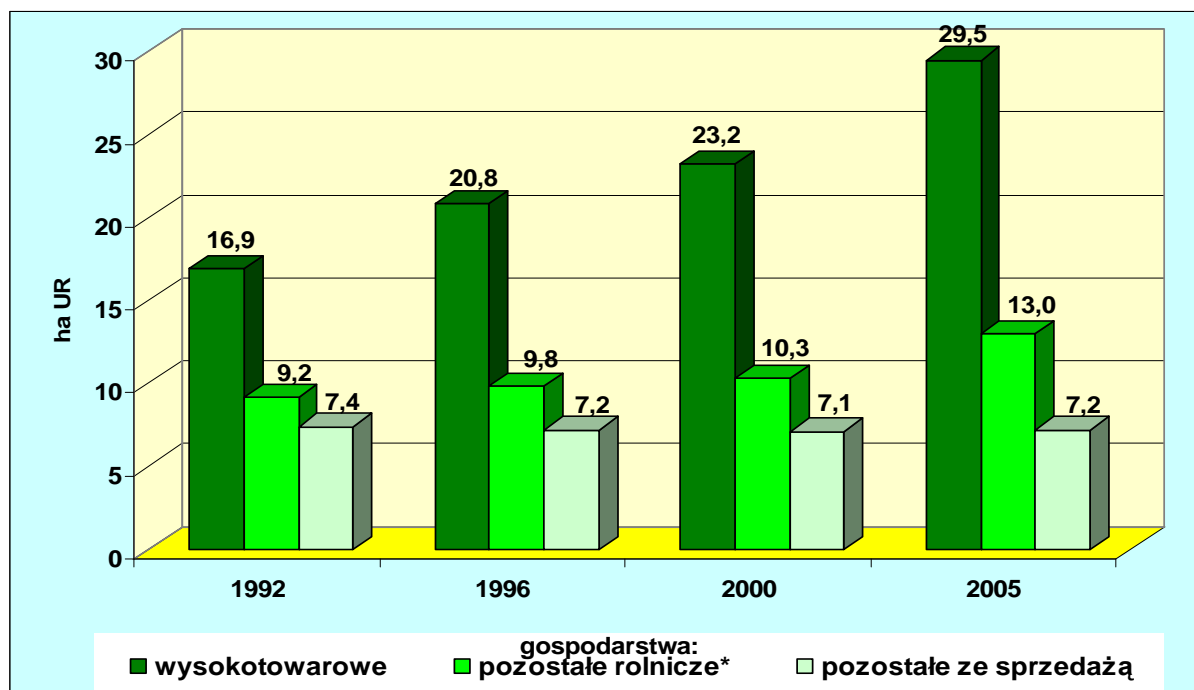
Gospodarstwa	Grupy obszarowe (w ha UR)						
	1-5	5-10	10-15	15-20	20-30	30-50	50 i więcej
	Suma wiersza = 100						
Struktura obszarowa gospodarstw w 1992 roku							
- wysokotowarowe	13,4	18,9	23,7	24,4	16,5	2,7	0,4
- pozostałe towarowe	37,4	36,9	16,3	6,0	3,1	0,1	0,2
Struktura obszarowa gospodarstw w 1996 roku							
- wysokotowarowe	10,1	14,0	19,9	20,4	22,3	10,6	2,7
- pozostałe towarowe	44,1	30,7	15,8	5,9	2,4	0,9	0,2
Struktura obszarowa gospodarstw w 2000 roku							
- wysokotowarowe	10,0	13,8	18,3	14,9	22,7	13,8	6,5
- pozostałe towarowe	44,2	30,2	16,5	5,7	2,6	0,7	0,1
Struktura obszarowa gospodarstw w 2005 roku							
- wysokotowarowe	4,7	11,4	11,0	18,4	24,2	19,1	11,2
- pozostałe towarowe	45,6	29,3	14,1	7,0	3,2	0,8	-

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

Jednocześnie, wśród gospodarstw wysokotowarowych ubywało jednostek o areale do 20 ha UR. W analizowanym okresie udział tej wielkości podmiotów w grupie gospodarstw wysokotowarowych zmniejszył się z 80 do 46%. Szczególnie szybko ubywało jednostek najmniejszych, tj. do 5 ha UR, których odsetek zmniejszył się z 13 do 5%, czyli ponad dwuipółkrotnie. Równocześnie należy podkreślić, że te tendencje zwłaszcza silnie zaznaczyły się w latach 2000-2005. W tym okresie udział tak małych obszarowo jednostek w grupie gospodarstw wysokotowarowych zmniejszył się z 10 do 5%, podczas gdy w latach 1992-2000 analogiczny wskaźnik obniżył się z tylko z 13 do 10%. Nie zmienia to faktu, że pomimo tych pozytywnych przemian, nadal w 2005 roku areal uprawianych gruntów w około 27% gospodarstw wysokotowarowych nie przekroczył 15 ha UR.

Rezultatem przedstawionych powyżej procesów był systematyczny wzrost wyposażenia gospodarstw wysokotowarowych w ziemię (wykres 2). W latach 1992-2005 średni obszar jednostki wysokotowarowej zwiększył się z 16,9 do 29,5 ha UR, czyli o 75%. Równocześnie powiększało się zróżnicowanie w wielkości zasobów gruntów rolniczych w grupie gospodarstw wysokotowarowych. O takich tendencjach świadczył między innymi wzrost wartości odchylenia standardowego. W roku 1992 wobec wartości średniej odchylenie standardowe wynosiło 12,3 ha, natomiast trzynaście lat później analogicznie wskaźnik był trzykrotnie wyższy i stanowił 36,9 ha.

Wykres 2. Średnia powierzchnia wyodrębnionych grup gospodarstw

*Gospodarstwa, z których dochód stanowił główne źródło utrzymania użytkownika i jego rodzinę, ale nie zakwalifikowane do grupy podmiotów wysokotowarowych.

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

Powiększanie areалу użytków rolnych w gospodarstwach relatywnie silnych ekonomicznie, generujących względnie wysokie dochody jest procesem autonomicznym i przebiega niezależnie od stanu bieżącej koniunktury gospodarczej, gdyż jest wyrazem wewnętrznych sił rozwojowych⁵⁵. Wynikiem tych tendencji w przekroju makroekonomicznym są przemiany strukturalne w rolnictwie⁵⁶.

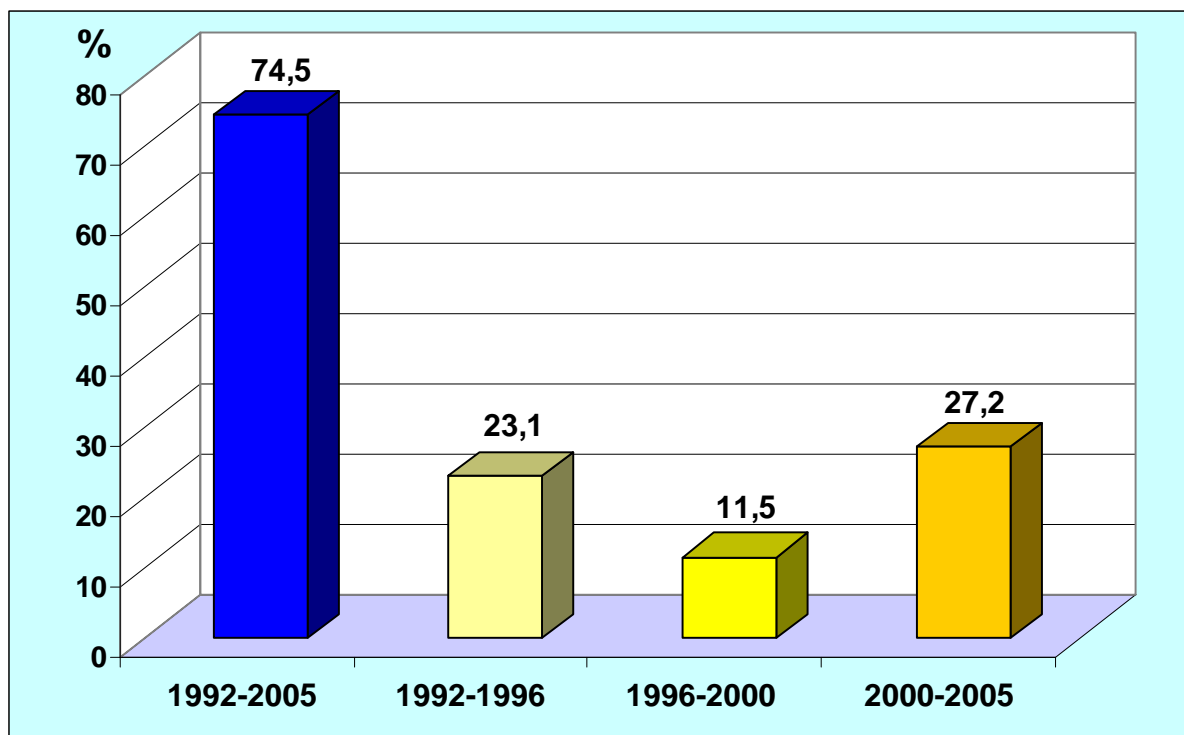
Przekonanie o immanentności procesów koncentracji ziemi potwierdziły również przeprowadzone badania, z których wynika, że chociaż w całym analizowanym okresie następowała systematyczna poprawa wyposażenia w ziemię jednostek wysokotowarowych, to jednak ten pozytywny trend zaznaczył się w poszczególnych badanych latach z różnym nasileniem (wykres 3). Natężenia koncentracji ziemi w gospodarstwach wysokotowarowych w poszczególnych badanych okresach wykazywały, że chociaż dynamika tego procesu była wypadkową szeregu czynników, to były one głównie powiązane ze zmianami w sytuacji ogólnej gospodarczej, zwłaszcza krajowej i jej oddziaływaniem na możliwości pozarolniczego rynku pracy oraz koniunkturę w rolnictwie. Znaczą-

⁵⁵ A. Woś: *W poszukiwaniu modelu rozwoju polskiego rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 2004, s. 32.

⁵⁶ F. Tomczak: *Gospodarka...*, op. cit., s. 139.

cy wpływ na intensyfikację wzrostu areалу jednostek wysokotowarowych, zwłaszcza w ostatnim pięcioleciu miały także uwarunkowania na rynku ziemi rolniczej.

Wykres 3. Tempo wzrostu średniego obszaru gospodarstwa w grupie jednostek wysokotowarowych w kolejnych badanych okresach

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

Wśród pozostałych gospodarstw z produkcją na sprzedaż pogłębiało się rozdrobnienie agrarne, które wyrażało się przede wszystkim zwiększeniem udziału jednostek o powierzchni do 5 ha UR. W całym analizowanym okresie udział tak małych podmiotów w gronie gospodarstw rynkowych, ale nie zakwalifikowanych do grupy wysokotowarowych wzrósł z 37 do 46%. Nie zmienia to faktu, że również w tej grupie zaznaczały się pewne skłonności w kierunku koncentracji ziemi, głównie za sprawą podmiotów będących podstawą utrzymania rolnika i jego rodziny. Świadczył o tym między innymi, nieznaczny wzrost odsetka jednostek o powierzchni co najmniej 15 ha UR. Gospodarstwa o takim areale w zdecydowanej większości stanowiły podstawę utrzymania rolnika i jego rodziny. Jednak dynamika tego procesu była niewielka⁵⁷ i chociaż znalazła odzwierciedlenie we wzroście rozmiarów uprawianej ziemi w tej kategorii go-

⁵⁷ W latach 1992-2005 wśród reszty gospodarstw ze sprzedażą produkcji rolniczej udział jednostek 15-hektarowych i większych wzrósł z 9 do 11%.

spodarstw⁵⁸ to jednak nie wpłynęła na końcowy obraz struktury obszarowej reszty podmiotów rynkowych. W latach 1992-2005 średni obszar podmiotu produkującego na sprzedaż, który nie wszedł w skład grupy wysokotowarowych zmniejszył się o 3% (7,4 do 7,2 ha UR).

Konsekwencją przedstawionych powyżej tendencji był znaczący wzrost dystansu w wyposażeniu w ziemię jednostek wysokotowarowych i pozostałych wyodrębnionych kategorii gospodarstw (wykres 4). Te trendy zaznaczyły się zwłaszcza w odniesieniu do reszty podmiotów rynkowych, przy czym integracja z UE wyraźnie je wzmocniła. W 1992 roku średni obszar gospodarstwa wysokotowarowego był tylko około dwukrotnie większy niż wśród pozostałych jednostek towarowych, osiem lat później już trzykrotnie, a 2005 roku aż ponad czterokrotnie.

Powiększanie przewagi gospodarstw wysokotowarowych w zasobach posiadanych gruntów rolniczych zaznaczyło się również w odniesieniu reszty podmiotów rolniczych. Jednak natężenia tego procesu było relatywnie niewielkie. Ponadto wraz z zawansowaniem procesów transformacji i nasilaniem się konkurencji na rynku surowców rolniczych, w porównywanych grupach podmiotów następowało stopniowe wyhamowywanie narastania dysproporcji w odniesieniu do wielkości posiadanych gruntów rolniczych pomiędzy podmiotami wysokotowarowymi i pozostałymi gospodarstwami rolniczymi. W konsekwencji w latach 2000-2005 dystans w wyposażeniu w ziemię jednostek wysokotowarowych i pozostałych stanowiących główne źródło utrzymania rolnika oraz jego rodziny praktycznie nie uległ zmianie. Tym samym należy uznać, że natężenie procesów koncentracji gruntów rolniczych w gospodarstwach wysokotowarowych i pozostałych rolniczych w pięcioleciu 2000-2005 było właściwie takie same. Ten fakt łączyć należy z warunkami w jakich znalazły się podmioty będące podstawowym źródłem dochodów rolnika i jego rodziny wraz z integracją Polski ze strukturami gospodarczymi UE i objęciem rolnictwa Wspólną Polityką Rolną (WPR).

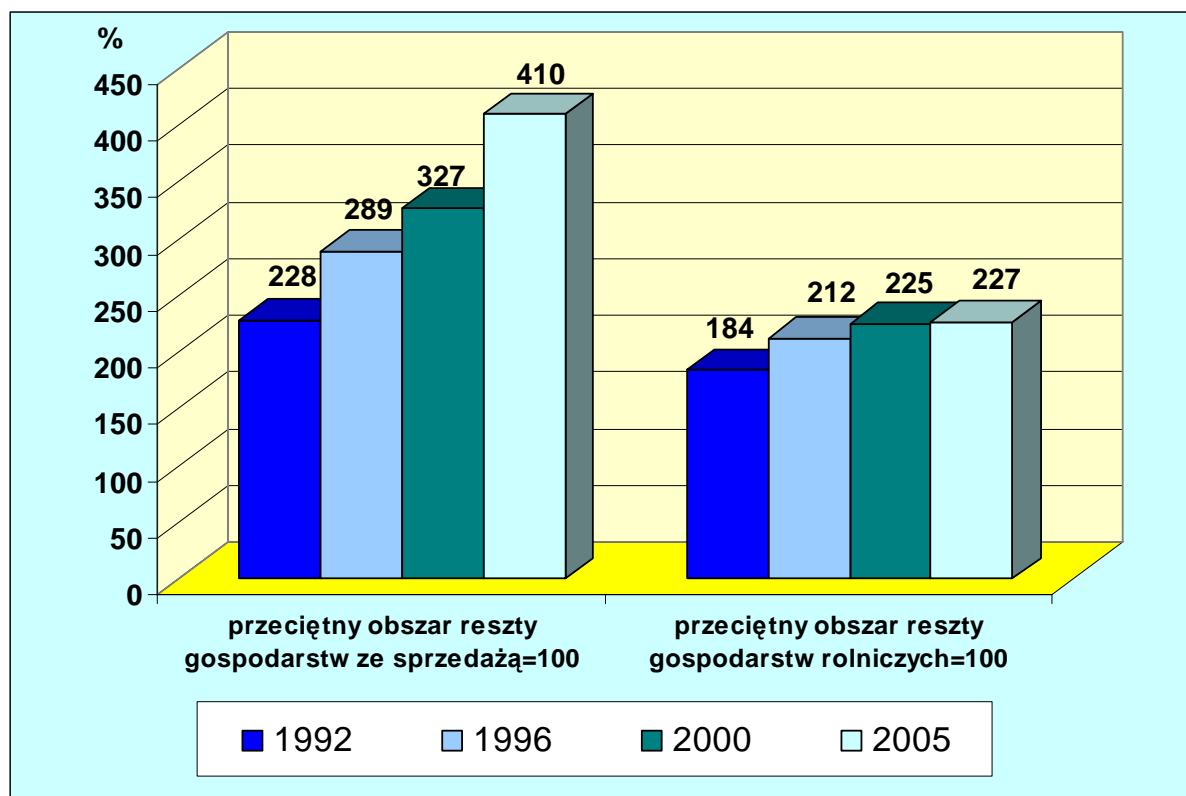
Nasilająca się konkurencja powodowała, że zapewnienie dochodów z gospodarstwa wiązało się z koniecznością uaktywnienia działań w zakresie wzrostu potencjału produkcyjnego. W warunkach naszego rolnictwa, te możliwości w relatywnie dużym stopniu dawało zwiększenie obszaru upraw⁵⁹. Skłonność do koncentracji ziemi w okresie bezpośrednio poprzedzającym akcesję potęgowała również perspektywa uruchomienia dopłat bezpośrednich, a środki

⁵⁸ W analizowanym trzynastoletnim średnim areale gospodarstwa rolniczego, ale nie zakwalifikowanego do grupy jednostek wysokotowarowych zwiększył się z 9,2 do 13,0 ha UR, czyli o 41%.

⁵⁹ B. Karwat-Woźniak: *Obszar a potencjał gospodarstwa*, [w:] *Gospodarowanie ziemią rolniczą*, Dodatek do Nowego Życia Gospodarczego, nr 10, 2007, s. 14-16.

pieniężne wypłacane z funduszy unijnych i poprawa koniunktury w rolnictwie dawały możliwości sfinansowania zwiększeń obszarowych.

Wykres 4. Rozbieżności w wyposażeniu w grunty rolnicze jednostek wysokotowarowych i pozostałych badanych kategorii gospodarstw

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

Do zmian rozbieżności w wyposażeniu w ziemię porównywanych kategorii podmiotów przyczyniły się nie tylko aktywne postawy rolników jednostek wysokotowarowych, którzy dążyli do powiększenia obszaru swoich gospodarstw, ale także odmienne zachowania znacznej grupy użytkowników pozostałych podmiotów rynkowych. W kolejnych badanych okresach w tej grupie rolników narastała skłonność do ograniczania powierzchni gospodarstwa. W latach 2000-2005 w opisywanym zbiorze odsetek jednostek zmniejszających powierzchnię był prawie dwukrotnie wyższy niż zwiększających (15% wobec 8%), podczas gdy jeszcze w okresie 1992-1996 te proporcje były odwrotne, gdyż analogiczne udziały wynosiły odpowiednio prawie 11 i 15%.

Interpretując przedstawioną powyżej ogólną skłonność do zmniejszania areалу użytkowanych gruntów rolniczych, jaka cechowała użytkowników gospodarstw produkujących na rynek, ale nie zakwalifikowanych do grupy jednostek wysokotowarowych, należy zaznaczyć, że takie postawy koncentrowały się zwłaszcza wśród dysponentów tej części opisywanej zbiorowości, którzy nie

wiązali z rolnictwem swojej aktywności zawodowej. Prowadzona działalność rolnicza miała głównie charakter samozaopatrzeniowy, a sprzedaż produktów rolniczych ograniczała się do niewielkich partii towaru nie rozdysponowanych w ramach rodziny. Przychody z działalności rolniczej stanowiły tylko dodatkowe źródło wpływów pieniężnych, a podstawą budżetu były dochody nierolnicze (zarobkowe i niezarobkowe)⁶⁰. Przykładowo w latach 2000-2005 w tym zbiorze odsetek jednostek zmniejszających powierzchnię był prawie ośmiokrotnie większy niż zwiększających (16% wobec niespełna 2%). Ponadto zmniejszenia obszarowe dokonane w tej grupie gospodarstw stanowiły prawie 60% ogólnej liczby zmniejszeń obszarowych przeprowadzonych w całym zbiorze pozostałych podmiotów ze sprzedażą produktów rolniczych.

W odróżnieniu od zaprezentowanych wyżej postaw, zarządzających jednostkami wysokotowarowymi cechowała coraz większa aktywność w dążeniu do zwiększenia powierzchni posiadanych gruntów rolniczych. Te tendencje wyrażały się zarówno rosnącą liczbą rolników zwiększających areał uprawianej ziemi, jak i wielkością gruntów biorących udział w tym procesie. W czteroleciu 1992-1996 wzrost obszaru wystąpił w około 20% gospodarstw wysokotowarowych, a powierzchnia zmian wynosiła przeciętnie 7,8 ha UR. W latach 2000-2005 w 43% jednostek wysokotowarowych powiększono areał uprawianej ziemi, średnio o 10,9 ha UR. Należy również podkreślić, że przypadki zmniejszenia powierzchni gospodarstwa wysokotowarowego zdarzały się niezmiernie rzadko i dotyczyły zwykle niewielkich powierzchni. Takie sytuacje występowały najczęściej w przypadku zdarzeń losowych (spadki i działy rodzinne), zwrotu niekorzystnych dzierżaw, optymalizacji rozłogu oraz dostosowania powierzchni do kierunku produkcji. W całym analizowanym okresie ograniczenia obszaru dotyczyły średnio w roku około 2% jednostek wysokotowarowych. Jednocześnie w charakteryzowanej grupie systematycznie spadał obszar zmniejszeń w porównaniu powierzchnią zwiększeń. W konsekwencji w latach 2000-2005 areał ziemi zaangażowanej w poprawę struktury obszarowej gospodarstw wysokotowarowych był czterokrotnie większy niż zmniejszeń obszarowych. Ponadto ogólna powierzchnia, o jaką zredukowano wielkość gospodarstwa wysokotowarowego w omawianym pięcioleciu stanowiła niespełna 1% całkowitego areału ziemi uprawianej w tej zbiorowości, podczas gdy w latach 1992-1996 analogiczny udział wynosił ponad 4%. Należy również zaznaczyć, że w jednostkach

⁶⁰ Z danych ankietowych wynika, że w 2005 roku w gronie gospodarstw ze sprzedażą produkcji, ale nie spełniających kryterium ustalonej dla jednostki wysokotowarowej udział podmiotów spełniających przede wszystkim funkcje pozadochodowe wynosił aż blisko 2/3. Był to poziom ponad trzykrotnie wyższy niż w 1992 roku, kiedy to analogiczny wskaźnik stanowiło około 1/5.

wysokotowarowych zmniejszenia obszarowe były w coraz większym stopniu związane z aktywnym kształtowaniem rozłogu i wielkości gospodarstwa, natomiast ograniczeniu uległy zmniejszenia powierzchni z przyczyn niezależnych od rolników. W latach 2000-2005 około 33% przypadków redukcji wielkości gospodarstw wysokotowarowych spowodowane było zdarzeniami losowymi, ale dotyczyło 12% ogólnego areału zmniejszeń, podczas gdy w czteroleciu 1992-1996 analogiczne wskaźniki wynosiły odpowiednio 65 i 49%.

Aktywność rolników z gospodarstw wysokotowarowych w zakresie powiększania zasobów posiadanych użytków rolnych przyczyniła się do uruchamiania koncentracji ziemi w tej grupie. Tempo tego procesu wzrastało wraz z narastaniem konkurencji na rynku produktów rolniczych oraz zaawansowaniem integracji naszego rolnictwa ze strukturami UE. W 1992 roku nieco ponad 6% jednostek wysokotowarowych uprawiało nieco ponad 13% gruntów rolniczych, a trzynaście lat później 12% gospodarstw wysokotowarowych posiadało ponad 38% ogółu użytków rolnych. Należy również dodać, że po 2000 roku tendencje do koncentracji użytków rolnych uległy wyraźnemu wzmocnieniu. W 2000 roku w dyspozycji podmiotów wysokotowarowych znajdowało się prawie 31%, przy czym ich liczba była tylko o około 2% mniejsza niż pięć lat później, a udział o niespełna 1 p.p. niższy i wynosił nieco ponad 11%.

Koncentracja gruntów rolniczych w gospodarstwach wysokotowarowych szła w parze z ich coraz powszechniejszym wykorzystywaniem. Najbardziej widocznym tego przejawem była skala nieuprawianych użytków rolnych. Zjawisko odłogowania ziemi rolniczej w jednostkach wysokotowarowych zawsze miało niewielki zakres, a w 2005 roku już praktycznie nie występowało. W tym czasie tylko 0,2% ogółu użytków rolnych będących w dyspozycji podmiotów wysokotowarowych stanowiły odłogi, podczas gdy trzynaście lat wcześniej analogiczny odsetek wynosił 0,9%. W przypadku reszty gospodarstw ze sprzedażą artykułów rolniczych odpowiednie udziały wynosiły adekwatnie 1,7 i 2,0%.

Przedstawione zmiany w wielkości użytków rolnych, będących w dyspozycji rolników z gospodarstw wysokotowarowych, byłyby zapewne jeszcze większe, gdyby nie sytuacja na rynku ziemi rolniczej. Okoliczności związane z procesami integracyjnymi z UE spowodowały, że w obrocie gruntami rolniczymi coraz wyraźniej zaznaczała się nierównowaga popytowo-podażowa, a chętnych do nabycia ziemi było zdecydowanie więcej niż skłonnych ją zbyć⁶¹. Ponadto na niektórych terenach kraju brak możliwości zakupu

⁶¹ A. Sikorska, B. Karwat-Woźniak, P. Chmieliński: *The impact assessment of changes in the land structure on agriculture and rural development in Poland*, [w:] *The influence of EU agricultural policy on land USE and rural development, collection of seminar papers*, Praha 2007, s. 35.

lub dzierżawy gruntu stanowił jeden z ważkich czynników ograniczających rozwój (makroregion środkowozachodni), a nawet był powodem regresu (makroregion południowo-wschodni) w procesie formowania się segmentu wysokotowarowego w rolnictwie indywidualnym w latach 2000-2005⁶².

Z deklarowanych przez kierowników gospodarstw planów w zakresie dalszych zamierzeń agrarnych wynika, że koncentracja ziemi rolniczej w grupie jednostek wysokotowarowych będzie postępowała. Zebrane informacje wskazywały, że w najbliższej przyszłości, tj. do 2010 roku około 38% kierujących gospodarstwami wysokotowarowymi zamierza zwiększyć areał użytkowanej ziemi średnio o 10,3 ha UR. Podczas gdy wśród pozostałych producentów rolnych takie zamiary deklarowało niespełna 8%, a jednocześnie prawie 13% rozważa możliwość ograniczenia areału upraw lub całkowitą likwidację gospodarstwa. Należy również dodać, że podobne działania rozważa również ponad 17% grupa użytkujących gospodarstwa bez kontaktów z rynkiem. Ziemia należąca do wymienionych powyżej zbiorowości mogłaby być przejmowana przez podmioty zorientowane prorynkowo, będących głównym miejscem zatrudnienia oraz źródłem utrzymania rolnika i jego rodziny, zarówno kształtujące swoje przewagi konkurencyjne, jak i je umacniające, powodując rozwój kategorii gospodarstw wysokotowarowych i powiększenie ich zdolności konkurencyjnych.

Postępująca likwidacja barier ograniczających konfrontację ekonomiczną podmiotów gospodarczych, wzrost rywalizacji, również w przypadku gospodarstw rolnych sprawia, że umacnianie segmentu wysokotowarowego staje się koniecznością, nie tylko z perspektywy możliwości konkurencyjnych polskiego sektora rolnego, ale również możliwości zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego, a w przyszłości również energetycznego. W sytuacji coraz bardziej globalizującego się rynku rolnego o ogólnej podaży surowców rolniczych w coraz większym stopniu będą decydowały gospodarstwa gotowe inwestować, unowocześniać i modernizować potencjał produkcyjny, zwiększać skalę i jakość produkcji oraz dostosowywać jej asortyment do efektywnego popytu. Takim wymogom są zdolne sprostać przede wszystkim jednostki wysokotowarowe. W konsekwencji te podmioty stanowią grupę determinującą pozytywne przemiany w polskim sektorze rolnym. Dominując w zakresie posiadanych zasobów produkcyjnych (zwłaszcza ziemi), jak i wyników ekonomicznych, wyznaczają ogólny obraz rolnictwa, a zarazem stabilizują sytuację na rynku produktów rolniczych.

Na podstawie deklarowanych przez użytkowników poszczególnych kategorii gospodarstw (tj. wysokotowarowych, pozostałych towarowych oraz bez kontaktów z rynkiem) zamiarów w zakresie zmian obszarowych, można realnie

⁶² zob. B. Karwat-Woźniak, P. Chmieliński: *Highly commercial...*, op. cit., s. 51.

szacować, że do 2010 roku w dyspozycji jednostek wysokotowarowych znajdować się będzie co najmniej 44% gruntów rolniczych i będzie to udział o ponad 6 p.p. większy niż pięć lat wcześniej. Jednak nadal odsetek uprawianej ziemi przez podmioty wysokotowarowe będzie zbyt mały, aby mogły zdecydowanie rozstrzygać o sytuacji na rynku surowców rolniczych. Jednocześnie należy dodać, że poprawie ulegnie poziom wyposażenia jednostek wysokotowarowych, gdyż z wykonanych kalkulacji wynika, że w 2010 roku średni obszar w tej grupie wyniesie przynajmniej 35 ha UR i będzie to wielkość o prawie 19% wyższa niż pięć lat wcześniej.

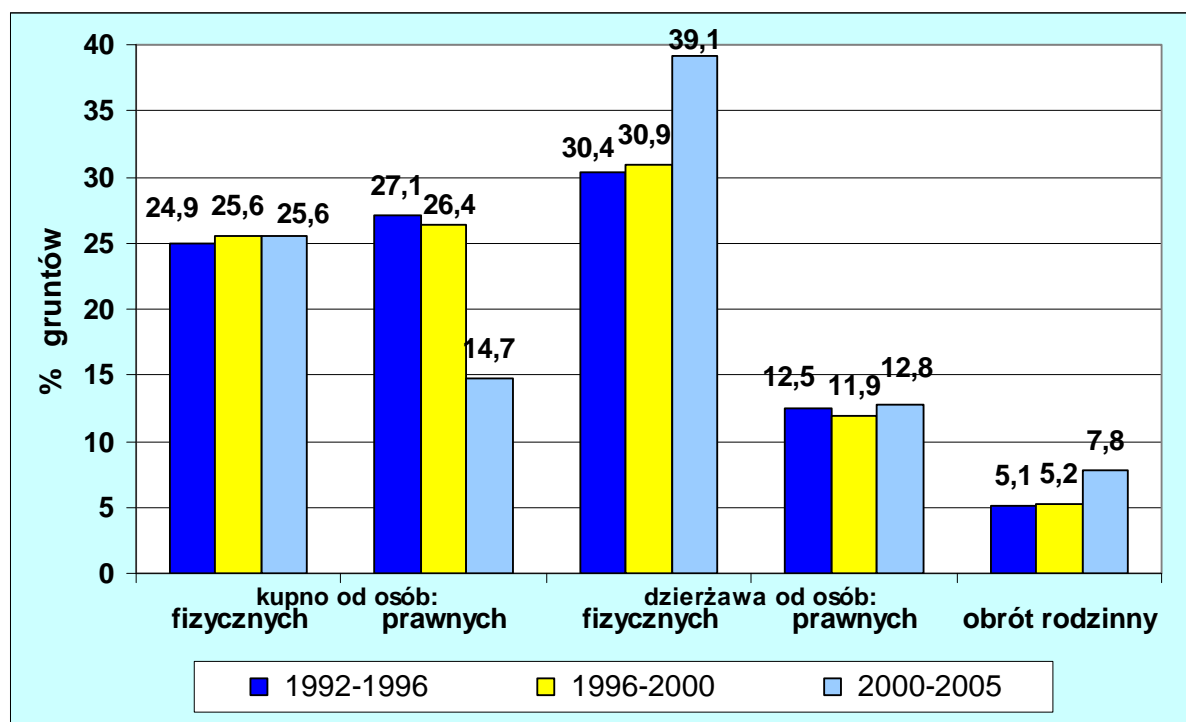
Wśród reszty podmiotów sprzedających produkcję rolniczą na rynek, ze względu na większą skłonność do zmniejszenia niż zwiększania obszaru uprawianej ziemi należy spodziewać się nasilenia procesów do rozdrobnienia struktury obszarowej. Z tego względu w tej grupie średni areal gospodarstwa zmniejszy się z 7,2 ha UR w 2005 roku do 6,8 ha UR w 2010 roku, tj. około 5,6%. W konsekwencji wzrośnie przewaga w wyposażeniu w ziemię jednostek wysokotowarowych w stosunku do reszty podmiotów produkujących surowce rolnicze na rynek. W 2010 roku średni obszar gospodarstwa wysokotowarowego będzie pięciokrotnie wyższy niż wśród pozostałych podmiotów ze sprzedażą produkcji rolniczej. Należy również przypomnieć, że w 2005 roku analogiczna różnica była czterokrotna.

1.2. Źródła i formy pozyskania ziemi

W całym analizowanym okresie największą rolę we wzroście arealu gospodarstwa wysokotowarowego odegrał obrót prywatny. W latach 2000-2005 umowy pomiędzy osobami fizycznymi (rolnikami) stanowiły ponad 85% wszystkich transakcji umożliwiających zwiększenia obszarowe w tej zbiorowości. Z tego źródła pochodziło około 73% całkowitej powierzchni zwiększeń, w tym 39% stanowiły dzierżawy, około 26% zakupiono, a tylko niespełna 8% pozyskano w obrocie rodzinnym.

Zdecydowanie rzadziej dochodziło do transakcji pomiędzy użytkownikami gospodarstw wysokotowarowych a osobami prawnymi. Umowy zawierane pomiędzy tymi kontrahentami stanowiły 15% wszystkich transakcji dotyczących zwiększeń obszarowych, ale dotyczyły 27% powierzchni ziemi rolniczej przeznaczonej na powiększenie arealu podmiotu wysokotowarowego.

Wykres 5. Źródła i formy zwiększeń obszarowych
w gospodarstwach wysokotowarowych

Źródło: Opracowano na podstawie badań ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

W okresie objętym analizą niezmiennie dominowały rynkowe formy pozyskiwania ziemi rolniczej przeznaczonej na wzrost obszaru gospodarstw wysokotowarowych, chociaż uległy one pewnym zmianom w zależności od źródła jej pochodzenia (wykres 5). W latach 1992-1996 około 52% ogólnej powierzchni zwiększeń pochodziło z zakupu, a w latach 2000-2005 ten udział był około 12 p.p. niższy i wynosił nieco ponad 40%. Było to głównie wynikiem spadku sprzedaży ziemi z Agencji Nieruchomości Rolnych (ANR), spowodowane zmniejszeniem areálu ziemi odpowiedniej do wykorzystania rolniczego w zasobie Skarbu Państwa⁶³. W tym czasie udział gruntów rolniczych zakupionych z ANR przez użytkowników gospodarstw wysokotowarowych zmniejszył się z 27 do 15%.

W sytuacji ograniczonych możliwości powiększenia areálu gospodarstwa poprzez zakup gruntów, zarządzający jednostkami wysokotowarowymi coraz częściej decydowali się na ich dzierżawę. Ta forma pozyskania środków produkcji, zwłaszcza ziemi ma na polskiej wsi długą tradycję, ale nie cieszyła się popularnością wśród producentów rolnych, przede wszystkim ze względu na mniejszą swobodę w dysponowaniu ziemią najętą. Jednak coraz bardziej zarysowujący się brak możliwości kupna gruntów rolniczych spowodował wzrost

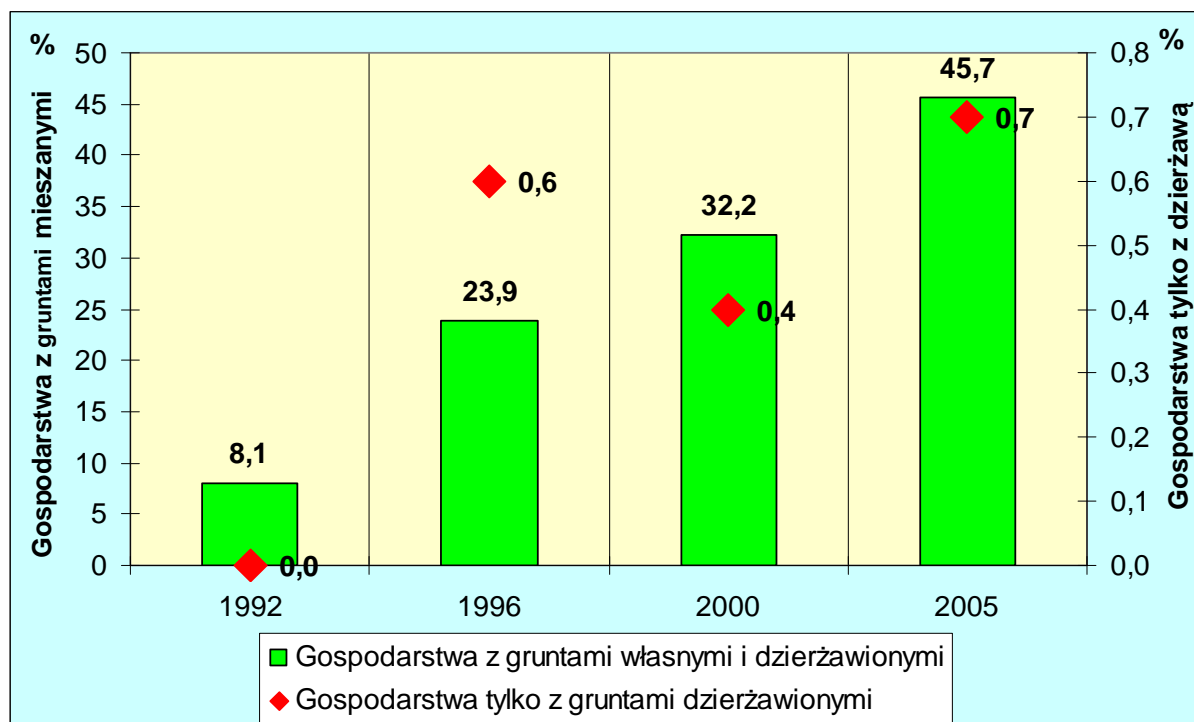
⁶³ A. Sikorska: *Rynek ziemi rolniczej. Stan i perspektywy*, nr 9, s. 7-8. Analizy Rynkowe, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.

popularności dzierżaw. W latach 1992-1996 niespełna 43% ogólnej powierzchni zwiększeń stanowiły grunty dzierżawione, a w okresie 2000-2005 ten udział wynosił 52%. Nastąpiło to w efekcie wyraźnego zwiększenia obszaru dzierżaw międzysąsiedzkich (z 30 do 39%), przy praktycznie niezmiennym areale ziemi dzierżawionej z ANR, który wynosił 12-13%.

1.3. Struktura własnościowa zasobów ziemi rolniczej

Stosownie do rosnącego znaczenia dzierżaw w procesach koncentracji ziemi zmianom ulegała również struktura własnościowa użytkowanych zasobów ziemi rolniczej w gospodarstwach wysokotowarowych. Zjawisko to znalazło odzwierciedlenie zarówno we wzroście częstości występowania podmiotów najmujących grunty rolne (wykres 6) jak wzroście udziału ziemi wynajętej w całkowitych zasobach tego czynnika produkcji w grupie jednostek wysokotowarowych (wykres 7).

Wykres 6. Zmiany w częstości występowania dzierżaw w gospodarstwach wysokotowarowych

Źródło: Opracowano na podstawie badań ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

Z przeprowadzonych badań wynika, że w 2005 roku ponad 46% podmiotów wysokotowarowych dysponowało ziemią dzierżawioną. Ich odsetek był

prawie sześciokrotnie wyższy niż w 1992 roku, kiedy w analogicznej sytuacji było tylko około 8% jednostek wysokotowarowych.

Odpowiednio do zmian w popularności dzierżaw zwiększał się również udział najętej ziemi w ogólnej powierzchni gruntów rolniczych użytkowanych przez gospodarstwa wysokotowarowe z niespełna 5% w 1992 roku do prawie 25% w 2005 roku (wykres 7). Jednocześnie coraz wyraźniej zaznaczała się dominacja dzierżaw międzysąsiedzkich w całkowitej powierzchni użytków rolnych wydzierżawionych przez podmioty wysokotowarowe. Świadczył o tym fakt, że w latach 1992-2005 odsetek gruntów pozyskanych w obrocie prywatnym w ogólnym obszarze dzierżaw tej grupy gospodarstw wzrósł z około 50 do 70%, tj. o 20 p.p.

Tabela 2. Przeciętny areal gospodarstwa wysokotowarowego w zależności od tytułu prawnego do użytkowanej ziemi rolnej

Rok	Średni obszar gospodarstwa wysokotowarowego (w ha UR)		
	w tym użytkujących grunty		
	tylko własne	własne i dzierżawione	wyłącznie dzierżawione
1992	16,1	24,7	-
1996	18,7	31,2	199,5
2000	16,9	35,5	82,5
2005	20,3	41,3	66,8

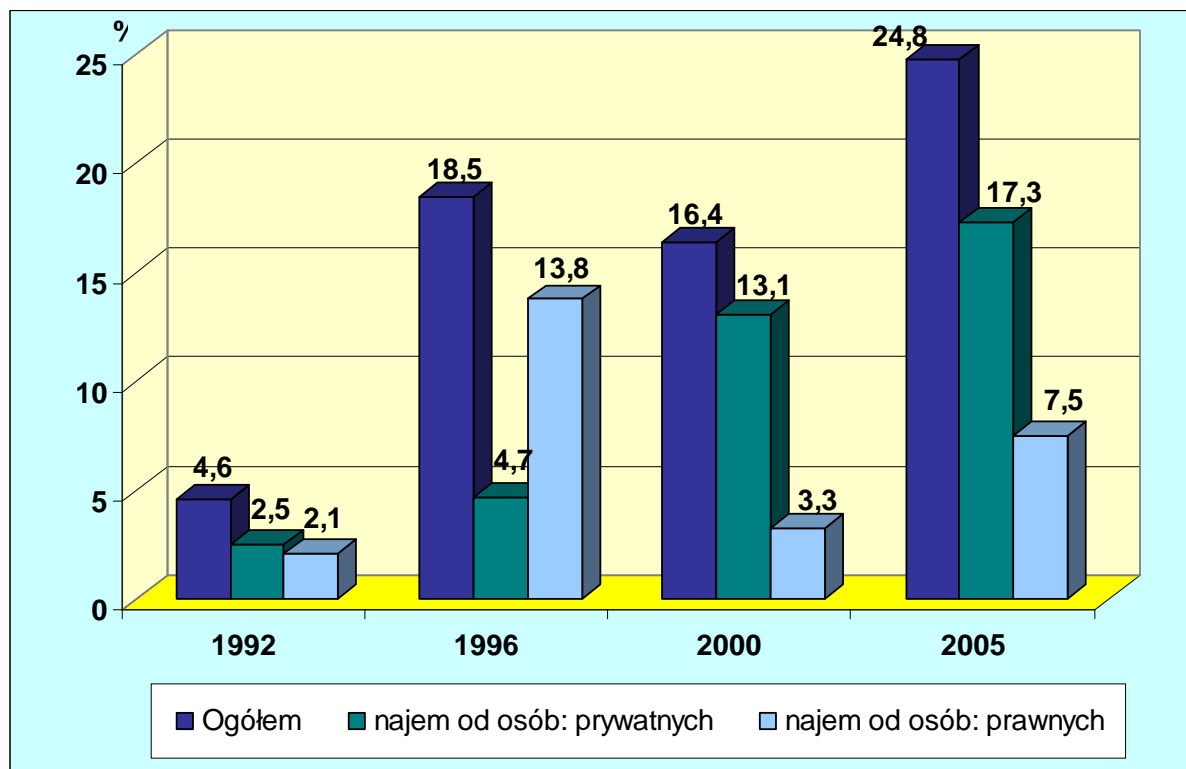
Źródło: Opracowano na podstawie badań ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

Widoczny wzrost roli dzierżaw w koncentracji ziemi rolnej w grupie podmiotów wysokotowarowych nie wpłynął na zmiany wieloletniej prawidłowości, że najem gruntów rolniczych był głównie sposobem na powiększenie własnego arealu upraw. Nadal niezmiennie sporadycznie występowały sytuacje, że gospodarstwo wysokotowarowe dysponowało wyłącznie ziemią dzierżawioną. W 2005 roku jednostki utworzone na ziemi całkowicie dzierżawionej stanowiły niespełna 1% w grupie gospodarstw wysokotowarowych.

Należy również zaznaczyć, że w całym analizowanym okresie gospodarstwa wysokotowarowe najmujące ziemię były nie tylko większe niż użytkujące tylko grunty własne, ale ten dystans ulegał zwiększeniu (tab. 2).

Przykładowo, w 1992 roku średni obszar podmiotu wysokotowarowego z dodzierżawą gruntów rolniczych był o 58% większy niż zorganizowanego wyłącznie na gruntach własnych (24,7 ha UR wobec 16,1 ha UR). Trzydzieści lat później ta przewaga była dwukrotnie większa. W 2005 roku przeciętny areal jednostki wysokotowarowej w zależności od stosunku prawnego do użytkowanej ziemi wynosił odpowiednio: 41,3 ha UR w przypadku donajmu gruntów rolniczych i 20,3 ha UR w sytuacji dysponowania tylko ziemią własną.

Wykres 7. Zmiany w udziale gruntów dzierżawionych całkowitych zasobach ziemi rolniczej w gospodarstwach wysokotowarowych

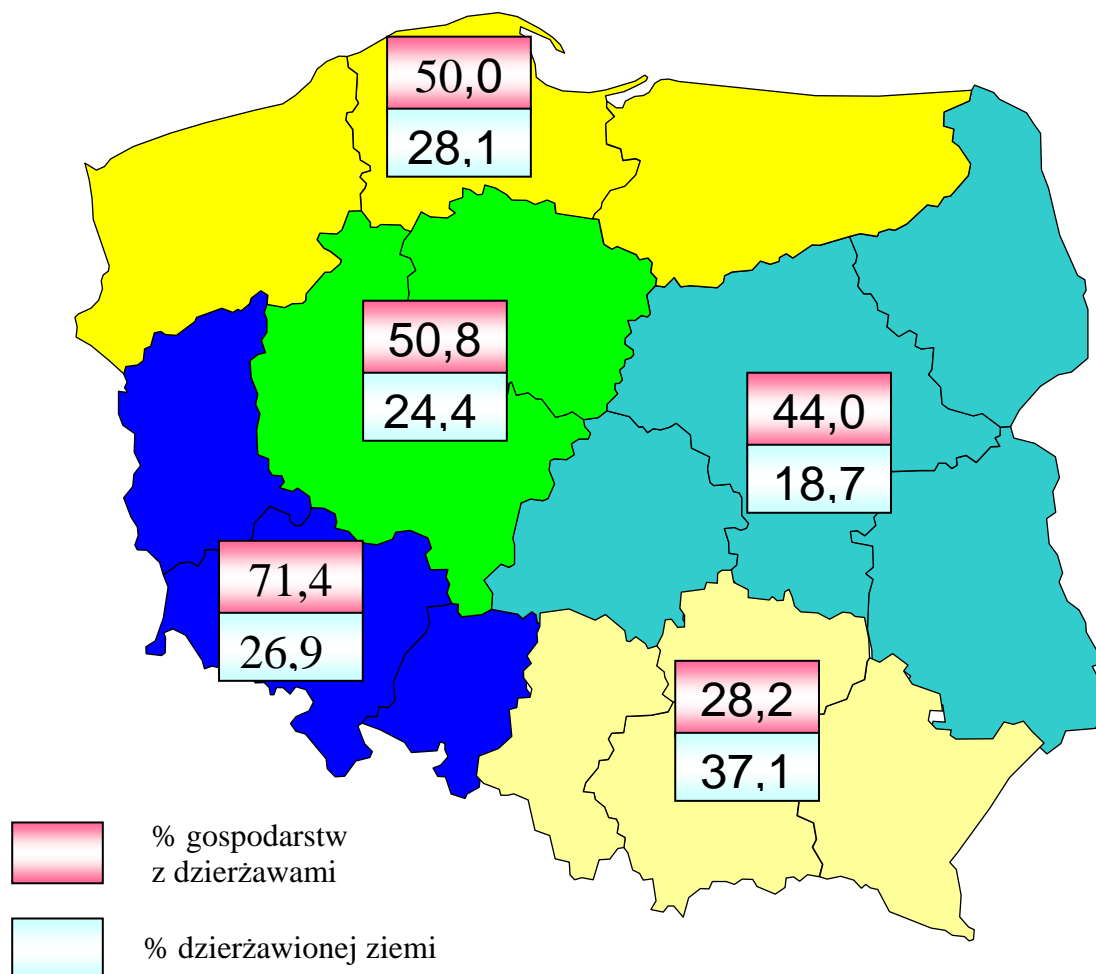
Źródło: Opracowano na podstawie badań ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

Dzierżawa gruntów rolniczych przez użytkowników gospodarstw wysokotowarowych była znacząco zróżnicowana przestrzennie. Odmienności występowały zarówno w odniesieniu do częstości najmu, jak i udziału ziemi wynajętej w całkowitych zasobach użytków rolnych podmiotów wysokotowarowych (mapka 1).

Przy interpretacji różnic w skali dzierżaw w jednostkach wysokotowarowych należy brać pod uwagę makroregionalne dysproporcje na rynku pracy, w poziomie rozwoju rolnictwa i w skali występowania takich gospodarstw oraz terytorialne uwarunkowania na rynku ziemi rolniczej, zwłaszcza podaży gruntów skarbowych. W konsekwencji w 2005 roku, podobnie jak i w latach wcześniejszych najem gruntów rolniczych w gospodarstwach wysokotowarowych najczęściej występował w północnych i zachodnich terenach kraju, zwłaszcza w makroregionie południowo-zachodnim. Na terenie wymienionego makroregionu w ponad 71% jednostek wysokotowarowych znajdowały się grunty dzierżawione. Tak duże rozpowszechnienie najmu ziemi przez podmioty wysokotowarowe było głównie wynikiem wieloletniej działalności ANR⁶⁴.

⁶⁴ A. Sikorska: *Rynek ziemi rolniczej. Stan i perspektywy*, nr 11, s. 27. Analizy Rynkowe, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.

Mapka 1. Makroregionalne* zróżnicowanie skali dzierżaw ziemi rolniczej w gospodarstwach wysokotowarowych

*Wyróżnionym makroregionom odpowiadają następujące oznaczenia i województwa: **środkowo-zachodni (I)** – kujawsko-pomorskie i wielkopolskie; **środkowo-wschodni (II)** – łódzkie, mazowieckie, lubelskie i podlaskie; **południowo-wschodni (III)** – świętokrzyskie, małopolskie, podkarpackie i śląskie; **południowo-zachodni (IV)** – opolskie, lubuskie i dolnośląskie; **północny (V)** – zachodniopomorskie, pomorskie i warmińsko-mazurskie.

Źródło: Opracowano na podstawie badań ankietowych IERiGŻ-PIB 2005.

Zdecydowanie rzadziej dzierżawa występowała na wschodzie i południu kraju, przy czym najmniej licznie takie sytuacje zdarzały się w makroregionie południowo-wschodnim. W 2005 roku na tym terenie tylko w około 28% jednostek wysokotowarowych występowała dzierżawa, przy czym powierzchnia gruntów najętych stanowiła tam aż ponad 37% całkowitych zasobów ziemi tych gospodarstw wysokotowarowych.

Należy zaznaczyć, że udział gruntów najętych w całkowitych zasobach ziemi uprawianej w gospodarstwach wysokotowarowych makroregionu południowo-wschodniego był najwyższy w skali kraju. Tak duży udział dzierżaw

łączyć należy z nasilającymi się trendami migracji zarobkowej ludności rolniczej z tej części kraju⁶⁵ oraz wzmocnieniem tendencji do ograniczania i zaprzestawania działalności rolniczej. Te tendencje były wywołane nie tylko zwiększającymi się możliwościami podjęcia zatrudnienia poza rolnictwem, ale również nasilającymi się trudnościami w sprostaniu narastającym wymogom rynku przez coraz liczniejszą grupę podmiotów w najbardziej rozdrobnionym agrarnie makroregionie południowo-wschodnim. Ziemia należąca do tych gospodarstw była przejmowana głównie w formie najmu przez nieliczną grupę ekspansywnych rynkowo i silnych ekonomicznie jednostek wysokotowarowych⁶⁶, albowiem tylko kierującymi tymi gospodarstwami byli skłonni sprostać warunkom wysuwany przez dotychczasowych właścicieli gruntów.

Powyżej wymienione przesłanki powodowały coraz mocniej zaznaczające się zjawisko łączenia dzierżaw od kilku kontrahentów, a w konsekwencji najwyższy w skali kraju udział gruntów najętych w ogólnych zasobach ziemi gospodarstw wysokotowarowych w południowej Polsce, który w 2005 roku stanowił ponad 37%.

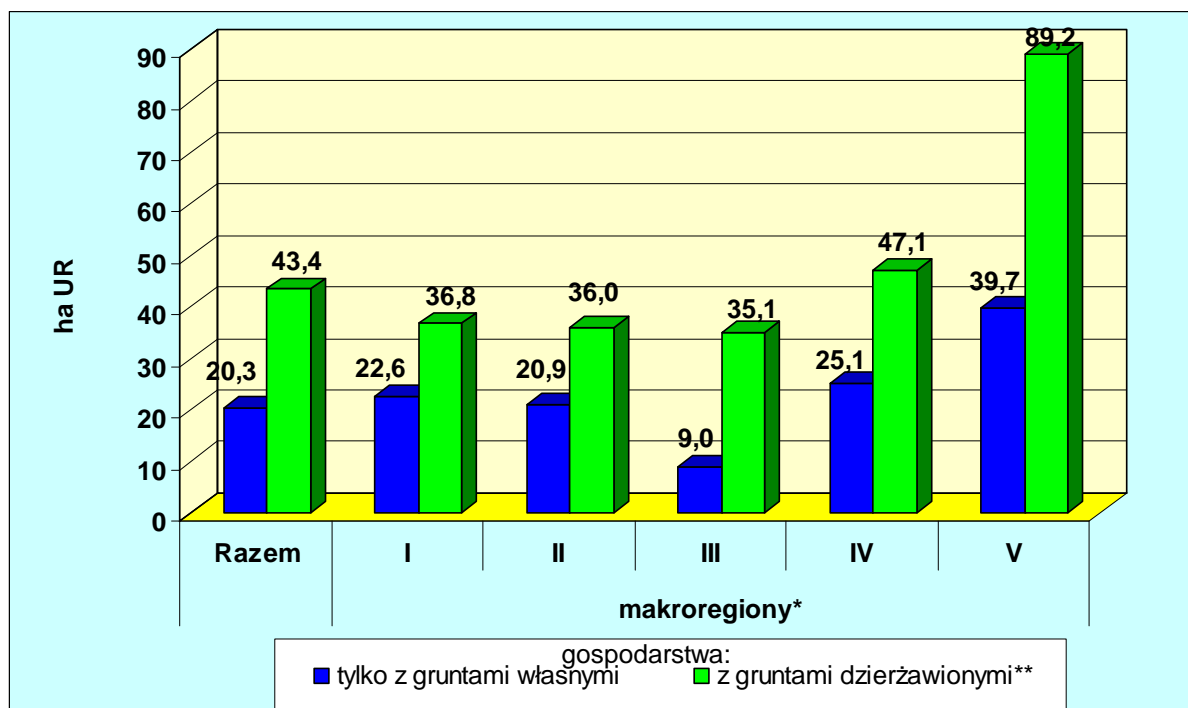
Diametralnie odmienna sytuacja wystąpiła w makroregionie środkowowschodnim, cechującym się największym w skali kraju nagromadzeniem jednostek wysokotowarowych. Na tym terenie rozmiary najmowanej ziemi rolniczej przez zarządzających podmiotami wysokotowarowymi były najniższe ze wszystkich wyodrębnionych do badań makroregionów i wynosiły tylko niespełna 19%.

Przestrzenne zróżnicowanie roli dzierżaw w procesach koncentracji zasobów ziemi w segmencie wysokotowarowym potwierdzają również dane dotyczące przeciętnego areалу gospodarstwa z dzierżawą ziemi na tle podmiotów zorganizowanych wyłącznie w oparciu o grunty własne (wykres 8).

⁶⁵ Ł. Zwoliński: *Migracje ludności wiejskiej w latach 2000-2005*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008, s. 17.

⁶⁶ W całym analizowanym okresie makroregion południowo-wschodni cechował się najniższą ze wszystkich wyodrębnionych do badań makroregionów częstością występowania gospodarstw wysokotowarowych. – zob. B. Karwat-Woźniak: *Możliwości rozwojowe chłopskiego rolnictwa na przykładzie gospodarstw wysokotowarowych*, Raport nr 10, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005, s. 32-35.

Wykres 8. Średni obszar gospodarstw wysokotowarowych odpowiednio do tytułu prawnego do użytkowanej ziemi rolniczej w makroregionach

*Oznaczenia makroregionów i województwa, jakie obejmują (mapka 1).

**Łącznie z gospodarstwami zorganizowanymi wyłącznie na gruntach najętych.

Źródło: Opracowano na podstawie badań ankietowych IERiGŻ-PIB 2005.

Według danych z badań terenowych znaczenie dzierżaw w poprawie wyposażenia podmiotów wysokotowarowych w ziemię najsilniej zaznaczyły się w najbardziej rozdrobnionym obszarowo makroregionie południowo-wschodnim W 2005 roku średnia powierzchnia gospodarstwa wysokotowarowego wyłącznie z gruntami własnymi była najniższa w skali kraju i wynosiła 9,0 ha UR, natomiast podmioty wysokotowarowe z ziemią najętą były prawie czterokrotnie większe, a ich obszar stanowiło przeciętnie 35,1 ha UR.

Również relatywnie dużą rolę odegrał najem gruntów w koncentracji zasobów ziemi w gospodarstwach wysokotowarowych na obszarze cechującym się najkorzystniejszą strukturą obszarową, tj. w makroregionie północnym obejmującym województwa zachodniopomorskie, pomorskie i warmińsko-mazurskie. Średni areal gospodarstwa wysokotowarowego zorganizowanego wyłącznie w oparciu o ziemię własną i dzierżawioną był najwyższy w skali kraju i wynosił w 2005 roku odpowiednio 39,7 i 89,7 ha UR, zatem różnica była dwukrotna.

We wszystkich pozostałych makroregionach przeciętna wielkość gospodarstwa wysokotowarowego z dzierżawionymi gruntami również przewyższała areal jednostki tylko z ziemią własną, a skala rozbieżności wynosiła od 62% (w środkowozachodnim) do 87% (w południowo-zachodnim).

Reasumując, należy stwierdzić, że dzierżawa stanowiła niezmiennie przede wszystkim formę rozszerzenia upraw prowadzonych na gruntach własnych i szansę na zwiększenie korzyści związanych ze wzrostem rozmiarów prowadzonej działalności rolniczej, to gospodarstwa wysokotowarowe zorganizowane wyłącznie na gruntach najętych występowały sporadycznie. Niemniej jednak jej rola w procesie koncentracji użytków rolnych we wzroście zasobów ziemi w jednostkach wysokotowarowych i ogólnie w poprawie struktury obszarowej polskiego rolnictwa staje się coraz bardziej znacząca w każdym wyodrębnionym do badań makroregionów.

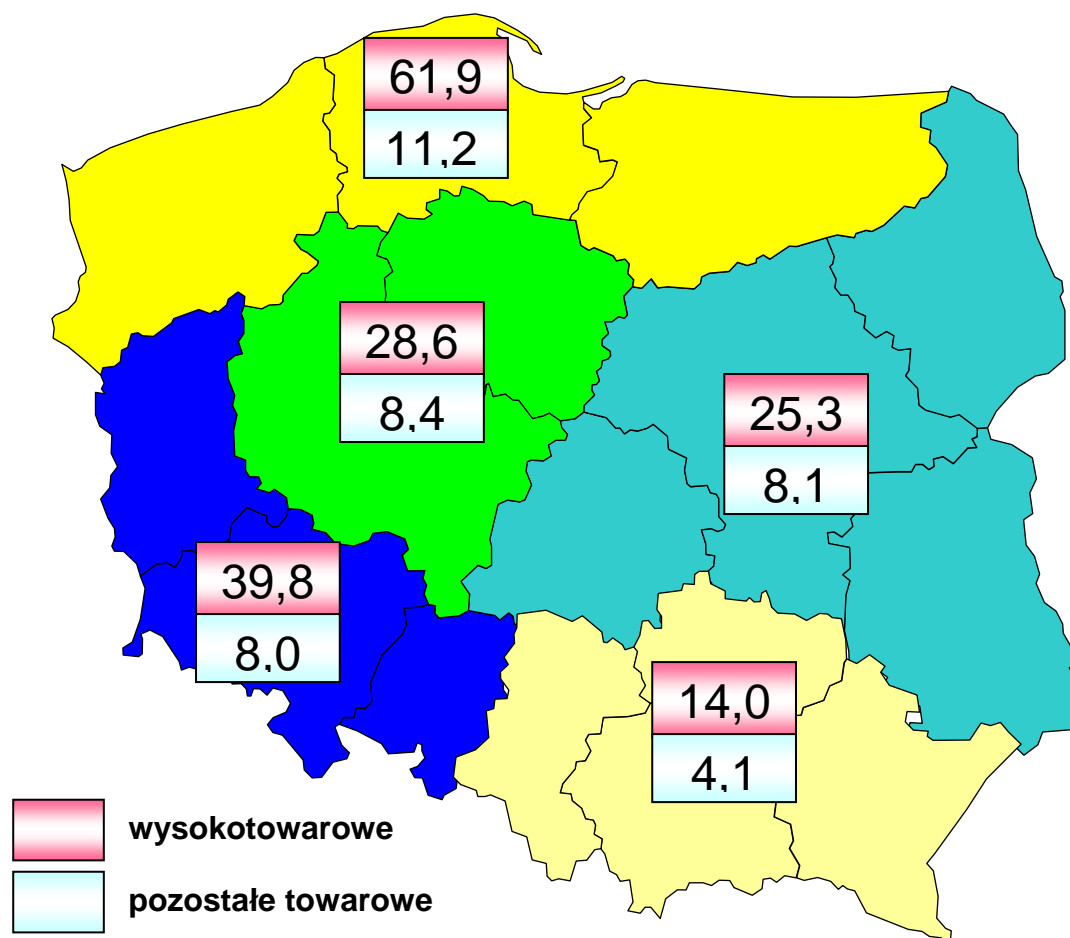
1.4. Zróżnicowanie makroregionalne w wyposażeniu gospodarstw wysokotowarowych w ziemię

Gospodarstwa wysokotowarowe były zdecydowanie większe obszarowo niż pozostałe jednostki produkujące surowce rolnicze na rynek, przy czym to zjawisko zaznaczyło się z różnym nasileniem na poszczególnych terenach kraju. Było ono wynikiem nie tylko przestrzennych odmienności w strukturze obszarowej gospodarstw indywidualnych i podaży ziemi rolniczej (zwłaszcza z zasobu ANR), ale również preferowanego profilu produkcyjnego rolnictwa na danym terenie. Niewątpliwym wpływ miały także terytorialne różnice w ogólnym rozwoju gospodarczym kraju i jego oddziaływanie na stan rolnictwa w poszczególnych makroregionach i związane z tym odmienności w poziomie kultury rolnej, intensywności produkcji rolniczej i zakresu jej specjalizacji.

Zdecydowanie największe obszarowo gospodarstwa wysokotowarowe były położone na terenie makroregionu północnego. W 2005 roku przeciętny ich obszar wynosił 61,9 ha UR i był ponad dwukrotnie większy niż średnio w całej grupie jednostek wysokotowarowych (29,5 ha UR), jednocześnie ponad pięciopółkrotnie przewyższał przeciętny areal wśród pozostałych gospodarstw towarowych ze sprzedażą surowców rolniczych (11,2 ha UR) z tego makroregionu.

Na przeciwległym biegunie znajdowały się gospodarstwa położone na terenie makroregionu południowo-wschodniego. Na tym obszarze przeciętny areal podmiotu wysokotowarowego w 2005 roku był ponad dwukrotnie mniejszy niż wśród ogółu warsztatów wysokotowarowych i wynosił 14,0 ha UR. Jednak była to wielkość ponad trzykrotnie większa niż w gronie pozostałych jednostek z produkcją towarową z makroregionu południowo-wschodniego, która wynosiła 4,1 ha UR.

Mapka 2. Makroregionalne* zróżnicowanie średniego obszaru gospodarstw wysokotowarowych i pozostałych produkujących na rynek

*Oznaczenia makroregionów i województwa, jakie obejmują (mapka 1).

Źródło: Opracowano na podstawie badań ankietowych IERiGŻ-PIB 2005.

Terytorialne zróżnicowanie w wielkości zasobów ziemi rolniczej w gospodarstwach wysokotowarowych utrzymywało się w całym analizowanym okresie (tab. 3). Nieco inna sytuacja dotyczyła tempa zmian struktury obszarowej tej grupy w poszczególnych badanych okresach, jak również w przekroju makroregionalnym. Odmienności były uwarunkowane nie tylko historycznie ukształtowanymi różnicami w strukturze obszarowej i w poziomie rozwoju gospodarczego, zwłaszcza rolnictwa, ale również nierównomierną podażą gruntów rolniczych, a zwłaszcza umiejscowieniem ziemi z zasobów skarbowych. Wpływ pozyskania tych gruntów na tempo wzrostu zasobów ziemi uwidocznił się przede wszystkim przed 2000 rokiem, zwłaszcza w obrębie gospodarstw wysokotowarowych położonych w makroregionie północnym, w którym występowała duża podaż ziemi skarbowej⁶⁷.

⁶⁷ A. Sikorska: *Rynek ziemi rolniczej. Stan i perspektywy*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2002, s. 5.

Tabela 3. Zróżnicowanie makroregionalne w areale gospodarstw wysokotowarowych

Rok	Przeciętny obszar gospodarstwa (ha UR)					
	Razem	w tym średnio w makroregionach*				
		I	II	III	IV	V
1992	16,9	18,3	15,8	7,2	20,9	31,9
1996	20,8	21,0	17,5	7,5	25,5	33,7
2000	23,2	24,4	22,8	8,1	30,3	54,6
2005	29,5	28,6	25,3	14,0	39,8	61,9

*Oznaczenia makroregionów i województwa, jakie obejmują jak mapka 1.

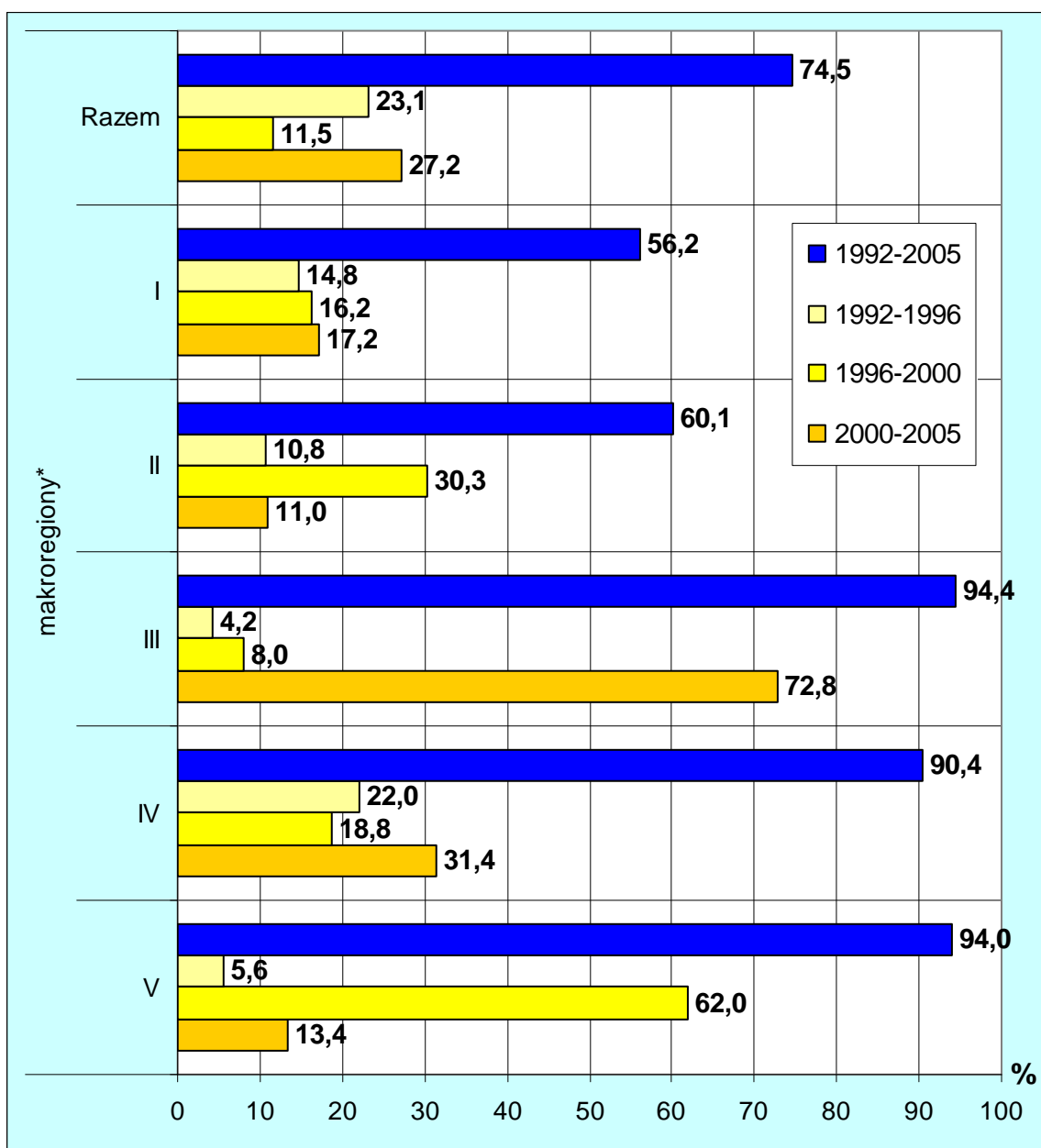
Źródło: Opracowano na podstawie badań ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

W latach 1992-2005 na terenie makroregionu północnego średnia powierzchnia gospodarstwa wysokotowarowego zwiększyła się o 30 ha UR (z 31,9 do 61,9 ha UR, tj. 94%). Ten wzrost nastąpił głównie przed 2000 rokiem, kiedy to przeciętna wielkość gospodarstwa wysokotowarowego zwiększyła o 22,7 ha UR (z 31,9 do 54,6 ha UR, czyli 71%). Zatem w latach 1992-2000 średnio w roku zasoby ziemi rolniczej w grupie podmiotów wysokotowarowych zwiększały się przeciętnie o ponad 2,8 ha, tj. o prawie 10%. Było to tempo bez mała dwukrotnie większe niż w pięcioleciu 2000-2005, kiedy analogiczny wskaźnik wynosił niespełna 1,5 ha UR, czyli o niespełna 5%. Ten proces dokonał się głównie w oparciu o transakcje zrealizowane z udziałem Agencji Nieruchomości Rolnych. Ziemia pozyskana z tego źródła stanowiła ponad 80% ogólnej powierzchni wzrostu średniego obszaru gospodarstwa wysokotowarowego w analizowanym trzynastoleciu.

Z perspektywy tempa wzrostu zasobów ziemi można uznać, że podobna sytuacja jak na północy kraju, występowała w gospodarstwach wysokotowarowych położonych na terenie makroregionu południowo-wschodniego. Jednak różne było natężenie tych trendów w poszczególnych wyodrębnionych do badań okresów, zwłaszcza w pięcioleciu 2000-2005 oraz ich wpływ na ostateczny poziom wyposażenia w grunty rolnicze jednostek wysokotowarowych na tym terenie.

Z przeprowadzonych badań wynika, że w analizowanym trzynastoleciu średnia powierzchnia jednostek wysokotowarowych powiększyła również prawie dwukrotnie. Jednak pomimo tak dużego tempa procesów koncentracji, przyrost zasobów ziemi w wymiarze absolutnym wyniósł tylko 6,2 ha UR (z 7,2 do 14,0 ha UR). Przy czym ponad 95% tego przyrostu nastąpiło w pięcioleciu 2000-2005. W tym czasie przeciętny obszar gospodarstw wysokotowarowych zwiększył się z 8,1 do 14,0 ha UR, zatem o 5,9 ha UR. W ten proces zaangażowane były praktycznie jedynie grunty prywatne.

Wykres 9. Zróżnicowanie makroregionalne w tempie wzrostu wyposażenia gospodarstw wysokotowarowych w ziemię w latach 1992-2005

*Oznaczenia makroregionów i województwa, jakie obejmują (mapka 1).

Źródło: Opracowano na podstawie badań ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

Odnotowane w latach 2000-2005 gwałtowne przyspieszenie tempa wzrostu zasobów ziemi w gospodarstwach wysokotowarowych w makroregionie południowo-wschodnim związane było z nasilaniem się rywalizacji spowodowanej integracją z UE. Dla tej grupy utrzymanie przewag konkurencyjnych na rynku surowców rolniczych wymagało wzrostu skali prowadzonej działalności rolniczej, co motywowało do rozszerzania areалу upraw. Przy czym zwiększanie skali było możliwe przede wszystkim w oparciu o czynnik ziemi, a nie na dro-

dze dalszego intensyfikowania i tak relatywnie intensywnych technologii wytwarzania surowców rolniczych, stosowanych w jednostkach wysokotowarowych położonych na terenie makroregionu południowo-wschodniego⁶⁸.

Zaprezentowane powyżej przeobrażenia w procesach koncentracji gruntów rolniczych wskazywały nie tylko na wyhamowanie tendencji do pogłębiania się międzyregionalnych dysproporcji w wielkości jednostek wysokotowarowych, ale również zapoczątkowanie tendencji do zmniejszania makroregionalnych dysproporcji w zasobach gruntów rolniczych posiadanych przez podmioty wysokotowarowe. W 1992 roku pomiędzy największym (makroregion północny), a najmniejszym (makroregion południowo-wschodni) średnim obszarem gospodarstwa wysokotowarowego kształtował się jak 4:1, w okresie następnych ośmiu lat wzrósł i wynosił w 2000 roku 7:1, zaś w 2005 roku identycznie liczony wskaźnik stanowił 5:1, czyli był niewiele większy od poziomu sprzed trzynastu lat.

W latach 1992-2005 stosunkowo najbardziej równomiernie, a zarazem relatywnie najwolniej postępowały procesy koncentracji gruntów rolniczych i wzrostu zasobów ziemi w gospodarstwach wysokotowarowych w makroregionie środkowozachodnim, charakteryzującym się najwyższym poziomem rozwoju rolnictwa i największym rozpowszechnieniem gospodarstw wysokotowarowych⁶⁹. Cechą charakterystyczną rynku ziemi w tym makroregionie jest stała i relatywnie duża przewaga popytu nad podażą. Na terenie tego makroregionu średnia powierzchnia jednostki wysokotowarowej zwiększyła się tylko 56% (z 18,3 do 28,6 ha UR, tj. o 10,3 ha), przy czym tylko około 10% tego wzrostu dokonano na bazie ziemi pochodzącej z Zasobów Skarbu Państwa.

2. Wyposażenie w wybrane techniczne trwałe środki produkcji

Istotny element potencjału wytwórczego i trwałych zasobów produkcyjnych stanowią budynki gospodarcze, maszyny i siła pociągowa, gdyż bez ich udziału praktycznie nie jest możliwy proces produkcji surowców rolniczych. Posiadanie nowoczesnych maszyn i urządzeń technicznych umożliwia stosowanie nowych technologii, dzięki którym nie tylko zmniejsza się uciążliwość prac w rolnictwie, ale wzrasta wydajność pracy oraz skala i jakość produkcji. Ponadto stosowanie nowej generacji środków mechanizacji rolnictwa umożliwia zmniejszenie jednostkowych nakładów (np. energii) i wzrost wydajności robo-

⁶⁸ B. Karwat-Woźniak, P. Chmieliński: *Gospodarstwa wysokotowarowe w strukturze społeczno-ekonomicznej rolnictwa chłopskiego rok po akcesji do Unii Europejskiej*, Raport nr 54, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, s. 39-40.

⁶⁹ B. Karwat-Woźniak, P. Chmieliński: *Highly commercial...*, op. cit., s. 50.

czej, a w konsekwencji obniżenie kosztów produkcji i zwiększenie efektywności gospodarowania, a także poszanowania środowiska⁷⁰. Tym samym wyposażenie gospodarstw w trwałe, techniczne majątki produkcyjne w coraz silniejszym stopniu decyduje o ich efektywności ekonomicznej i konkurencyjności na rynku produktów rolnych oraz o poszanowaniu środowiska.

Techniczne uzbrojenie gospodarstw warunkuje również efektywność wykorzystania innych czynników produkcji, co dodatkowo oddziałuje na ekonomiczną sprawność gospodarowania. Uznać zatem należy, że w warunkach narastającej konkurencyjności, wysoki poziom wyposażenia w nowoczesne techniczne środki produkcji, ma coraz istotniejszy wpływ na pozycję rynkową oraz wysokość dochodów z działalności rolniczej. Potwierdziły to zmiany, jakie zaszły w poziomie i jakości technicznego uzbrojenia gospodarstw wysokotowarowych i pozostałych jednostek uczestniczących na rynku produktów rolniczych.

2.1. Ciągniki i maszyny rolnicze

W latach 1992-2005 dokonał się duży postęp w motoryzacji i mechanizacji prac w produkcji rolniczej, zwłaszcza w odniesieniu do prac polowych. Przyspieszenie tego procesu zaznaczyło się głównie w obrębie gospodarstw wysokotowarowych. Był to jeden z czynników, który wpłynął na zwiększenie dysproporcji w zakresie wyposażenia w środki mechanizacji pomiędzy tymi jednostkami a pozostałymi jednostkami towarowymi.

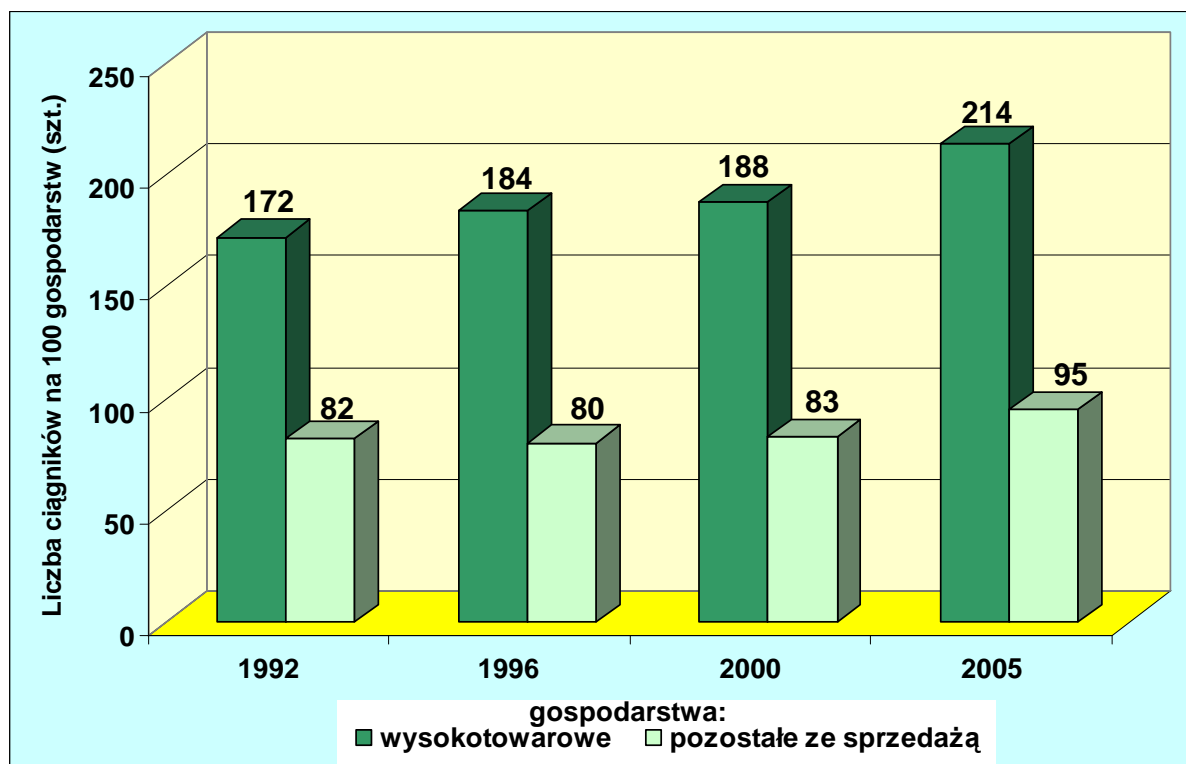
Podstawowym etapem w unowocześnianiu wyposażenia gospodarstw rolnego w środki techniczne, zwłaszcza w polskich warunkach jest motoryzacja siły pociągowej. Ten proces w gospodarstwach wysokotowarowych dokonał się przed 1992 rokiem. W analizowanym okresie w tej grupie podmiotów w wyniku intensywnych zakupów ciągników, wzrósł odsetek jednostek posiadających więcej niż jeden ciągnik (z 31 do 73%). W rezultacie zwiększyła się liczba ciągników przypadających na 100 podmiotów wysokotowarowych (z 172 w roku 1992 do 214 w roku 2005, czyli o ponad 24%).

Postęp w zakresie wyposażenia w mechaniczną siłę pociągową gospodarstw wysokotowarowych zaznaczył się w całym badanym okresie, przy czym szczególnie silnie te pozytywne zmiany wystąpiły w ostatnim analizowanym pięcioleciu. W tym czasie liczba ciągników w przeliczeniu na 100 jednostek wysokotowarowych zwiększyła się o prawie 14% (z 188 do 214), podczas gdy ana-

⁷⁰ J. Pawlak: *Racjonalna mechanizacja a zrównoważony rozwój rolnictwa*, [w:] *Rola infrastruktury i techniki w zrównoważonym rozwoju rolnictwa*, IBMER, Warszawa 2005, s. 150-152.

logiczny wzrost w latach 1992-2000 wyniósł tylko około 9% (z 172 do 188 sztuk na 100 podmiotów wysokotowarowych).

Wykres 10. Zmiany w wyposażeniu w ciągniki gospodarstw wysokotowarowych i reszty produkujących na rynek

Źródło: Obliczenia na podstawie badań ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

Wśród pozostałych gospodarstw towarowych w procesie motoryzacji siły pociągowej również nastąpił postęp⁷¹. Jednak te tendencje były nieco słabsze niż w grupie gospodarstw wysokotowarowych. W latach 1992-2005 liczba ciągników w przeliczeniu na 100 jednostek z produkcją na rynek, ale nie zakwalifikowanych do grupy gospodarstw wysokotowarowych wzrosła z 82 do 95, zatem o niespełna 16%. W konsekwencji dystans w poziomie wyposażenia w ciągniki pomiędzy porównywanymi grupami gospodarstw uległ dalszemu zwiększeniu (wykres 10).

Większe różnice wystąpiły w jakości posiadanych traktorów. Wśród inwestycji w ciągniki w jednostkach wysokotowarowych przeważały zakupy nowych i nowoczesnych maszyn. Mimo wszystko nadal nawet w grupie ciągników posiadanych przez jednostki wysokotowarowe stosunkowo nowy sprzęt występował relatywnie rzadko, a w 2005 roku tylko co dziesiąty egzemplarz posiadał przy-

⁷¹ W latach 1992-2005 udział posiadających ciągniki w gronie gospodarstw rynkowych, nie zaliczonych do grupy wysokotowarowych wzrósł z 65 do 81%. Jednocześnie zwiększył się odsetek podmiotów wyposażonych w więcej niż jeden ciągnik z 10 do 16%.

najmniej 110 KM i był w wieku do 4 lat. Jednak był to zakres znacząco wyższy niż wśród reszty gospodarstw rolniczych, jak i pozostałych rynkowych⁷².

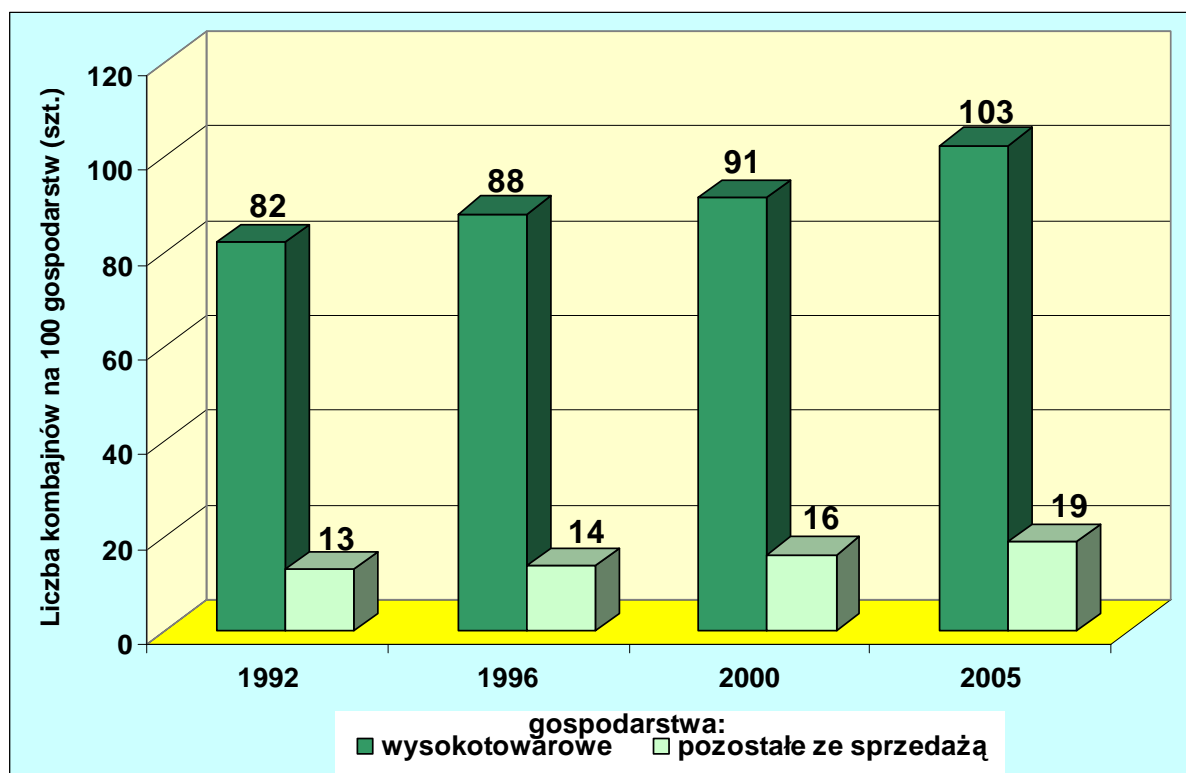
Poprawa mechanizacji siły pociągowej w gospodarstwach wysokotowarowych miała powszechny charakter. We wszystkich makroregionach średnia liczba ciągników przypadająca na 100 podmiotów wysokotowarowych w 2005 roku znacząco przewyższała analogiczny wskaźnik odnotowany trzynaście lat wcześniej. W latach 1992-2000 ten wzrost zaznaczył się głównie w północnych i zachodnich regionach kraju, zwłaszcza w makroregionach: południowo-zachodnim (186 do 216, tj. o 16%) i środkowozachodnim (z 198 do 217, czyli o prawie 10%). Po roku 2000 nastąpiło wyraźne przyspieszenie tempa wzrostu poziomu wyposażenia w ciągniki w gospodarstwach wysokotowarowych położonych na obszarach o relatywnie niewielkim natężeniu tych procesów w okresie 1992-2000, zwłaszcza w makroregionie południowo-wschodnim. Na tym terenie w latach 2000-2005 liczba ciągników na 100 podmiotów wysokotowarowych powiększyła się o ponad 17% (z 128 do 151 sztuk) i był to wzrost ponad dwukrotnie większy niż w okresie 1992-2000. Należy jednak zaznaczyć, że nadal utrzymały się duże terytorialne różnice w poziomie wyposażenia w mechaniczną siłę pociągową. Oznacza to, że w 2005 roku podobnie jak w latach wcześniejszych, najwięcej ciągników posiadały podmioty wysokotowarowe z makroregionu środkowozachodniego (247 sztuk na 100 podmiotów). Z kolei najniższą liczbą traktorów dysponowały jednostki wysokotowarowe położone w makroregionie południowo-wschodnim (niespełna 151 sztuk na 100 gospodarstw). Jednakże zmniejszyły się makroregionalne dysproporcje w ilości posiadanych ciągników przez podmioty wysokotowarowe. W 1992 roku średnia liczba traktorów w przeliczeniu na 100 gospodarstw wysokotowarowych w makroregionie środkowozachodnim była o ponad 66% wyższa niż w makroregionie południowo-wschodnim. W 2005 roku analogiczna różnica wynosiła 60%.

O zainteresowaniu użytkowników gospodarstw wysokotowarowych głównie nowoczesnymi, a tym samym i wysokowydajnymi maszynami świadczy również zwiększenie udziału jednostek wysokotowarowych posiadających takie urządzenia oraz liczba posiadanych tego typu maszyn. W analizowanym okresie udział gospodarstw wysokotowarowych posiadających kombajny wzrósł 48 do 60%, agregaty maszynowe 24 do 48%. W tym czasie w przeliczeniu na 100 gospodarstw wysokotowarowych wzrosła liczba: kombajnów o 26% (z 82

⁷² W 2005 roku w zbiorze pozostałych gospodarstw rolniczych tylko 1,2% posiadało ciągniki o mocy co najmniej 110 KM, a 1,8% wszystkich posiadanych traktorów było w wieku do 4 lat, natomiast wśród reszty jednostek rynkowych, analogiczne wskaźniki były zbliżone i wynosiły odpowiednio 1,2 i 1,4%

do 103), agregatów maszynowych – ponad 3-krotnie (z 15 do 52). Jednocześnie coraz częściej występowały urządzenia do sztucznego nawadniania upraw. W pięcioleciu 2000-2005 odsetek gospodarstw wysokotowarowych wykorzystujących w uprawach polowych deszczownie⁷³ wzrósł czterokrotnie (z niespełna 1 do 4%), a liczba posiadanych tego typu urządzeń w przeliczeniu na 100 jednostek uległa podwojeniu (z 8 do 17).

Wykres 11. Wyposażenie badanych gospodarstw w kombajny

Źródło: Obliczenia na podstawie badań ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

Przytoczony wzrost liczby posiadanych środków mechanizacji w gospodarstwach wysokotowarowych łączył się z postępującym procesem koncentracji ziemi. W konsekwencji wzrastał przeciętny obszar ziemi w przeliczeniu na 1 maszynę. Przykładowo pomiędzy rokiem 1992 a 2005 średnia powierzchnia UR przypadających na 1 ciągnik zwiększyła się o 33%, (z 10,4 do 13,8 ha UR), a analogiczny wskaźnik w przypadku kombajnów wzrósł o 39% (z 20,5 do 28,6 ha UR). Te zmiany świadczyły o coraz bardziej efektywnym dopasowywaniu czynników produkcji. Należy również podkreślić, że stopień wykorzystania maszyn w tych podmiotach poprawiano także poprzez świadczenie usług między sąsiedzkich, których skala ciągle wzrastała. W 1992 roku taką działalność odnotowano w 13% gospodarstw wysokotowarowych, a w 2005 roku już w 38%.

⁷³ Przed rokiem 2000 nie zbierano informacji o posiadaniu deszczowni.

Tabela 4. Techniczne uzbrojenie badanych gospodarstw

Gospodarstwa	Odsetek gospodarstw z ciągnikami			
	bez maszyn ciągnikowych	w tym wyposażonych w maszyny		
		dobrze	średnio	słabo
suma wiersza = 100				
1992				
-wysokotowarowe	4,3	16,1	31,5	48,1
-pozostałe rynkowe	30,1	5,8	18,9	63,2
1996				
-wysokotowarowe	2,2	19,1	55,2	33,9
-pozostałe rynkowe	25,3	7,1	16,5	51,1
2000				
-wysokotowarowe	0,2	22,1	54,8	22,9
-pozostałe rynkowe	19,3	7,8	40,3	32,6
2005				
-wysokotowarowe	-	59,1	23,8	15,1
-pozostałe rynkowe	15,9	14,1	40,5	29,5

Źródło: Obliczenia na podstawie badań ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

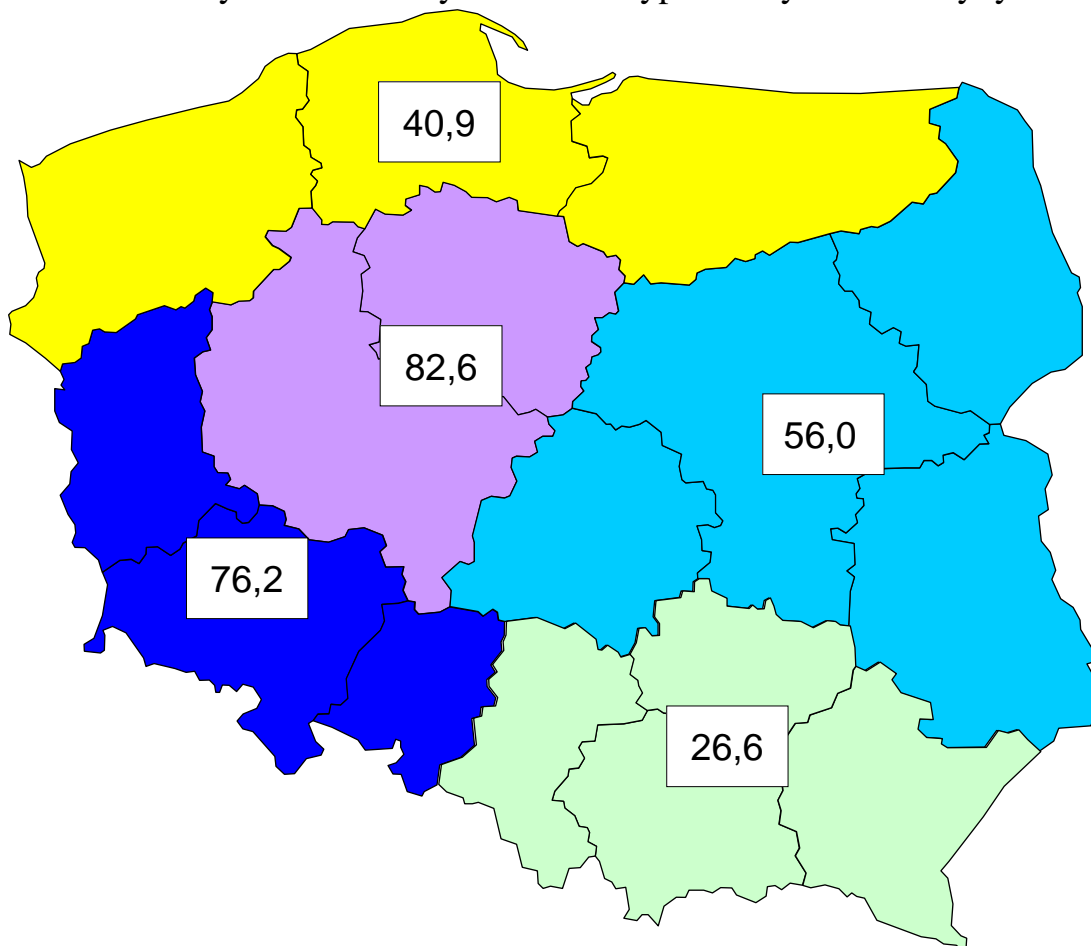
Poprawie ulegała również struktura parku maszynowego pod względem długości okresu użytkowania. W latach 1992-2005 w badanym zbiorze jednostek wysokotowarowych, udział maszyn do 10 lat eksploatacji wzrósł z 12 do 39%.

Różnorodność maszyn koniecznych w procesie produkcji poszczególnych surowców rolniczych utrudnia syntetyczną ocenę poziomu zmechanizowania poszczególnych gospodarstw. Aby umożliwić porównanie oraz uwzględnić kompleksowość zmechanizowania, grupę gospodarstw z ciągnikami podzielono na trzy kategorie według liczby i rodzaju posiadanych maszyn⁷⁴. Do kategorii uznanej za dobrze wyposażoną zaliczono gospodarstwa posiadające maszyny z każdej grupy wymienionych w odnośniku (łącznie co najmniej 11). Do średnio wyposażonych zaliczono gospodarstwa z 5-10 maszynami przynajmniej z trzech grup rodzajowych, a warsztaty o słabym zmechanizowaniu miały do 4 maszyn z dwóch grup według ich funkcji użytkowych.

⁷⁴ Wzięte do badania maszyny i urządzenia podzielono na cztery grupy w zależności od ich funkcji użytkowych: **I-środki transportowe** – przyczepa skrzyniowa, samochód dostawczy lub ciężarowy; **II-maszyny do nawożenia i ochrony roślin** – ładowacz i rozrzutnik obornika, rozsiewacz nawozów lub wapna, opryskiwacz; **III-maszyny do siewu i sadzenia** – siewnik zbożowy i punktowy oraz sadzarkę do ziemniaków i rozsady; **IV-maszyny do zbioru** – kombajny do: zbóż, ziemniaków, buraków i inne, siewczarnia polowa, silosokombajn, przyczepa oraz prasa zbierająca, foliarka, snopowiązałka, kosiarka listwowa i rotacyjna, przetrząsaczozgrabiarka, kopaczka gwiazdzista i elewatorowa, ogławiacz i wyorywacz do buraków.

Dane o wyposażeniu w maszyny wskazują, że w latach 1992-2005 dokonał się postęp w poziomie mechanizacji prac polowych zarówno w gospodarstwach wysokotowarowych, jak i wśród pozostałych rynkowych (tab. 4). Nie zmienia to faktu, że podmioty wysokotowarowe ugruntowały swą dominującą pozycję w sferze technicznego uzbrojenia. Dowodem są między innymi pogłębiające się różnice w wysokości odsetka podmiotów dobrze umaszynowanych w gronie gospodarstw wysokotowarowych i reszty produkujących na rynek. W 1992 roku udział gospodarstw dobrze wyposażonych w maszyny w grupie wysokotowarowych był o około 10 p.p. większy niż wśród pozostałych jednostek rynkowych (16% wobec 6%), a trzynaście lat później ta różnica wynosiła już 45 p.p. (59% wobec 14%).

Mapka 3. Przestrzenne zróżnicowanie wysokości odsetka gospodarstw wysokotowarowych dobrze wyposażonych w maszyny*

*Oznaczenie makroregionów i województwa, jakie obejmują (mapka 1).

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2005.

Jeszcze większy postęp odnotowano w poprawie kompleksowości zmechanizowania procesów technologicznych poszczególnych upraw. Te pozytyw-

ne zmiany zaznaczyły się głównie w ostatnim pięcioleciu⁷⁵. W konsekwencji w 2005 roku park maszynowy pozwalający na zmechanizowanie całego procesu wytwarzania posiadało: 64% producentów zbóż i innych roślinnych technologicznie podobnych (kukurydza na ziarno, rzepak), 72% – gdy były to ziemniaki, 75% – w przypadku buraków cukrowych oraz 82% – w odniesieniu do siana i kiszzonek. W grupie pozostałych gospodarstw towarowych analogiczne udziały w zależności od produktu wynosiły 5 do 28%.

Poprawa poziomu technicznego wyposażenia gospodarstw wysokotowarowych miała charakter powszechny, przy czym z różnym nasileniem zaznaczyła się w poszczególnych makroregionach kraju. W analizowanym trzynastoletnim największy postęp w tym zakresie nastąpił na południowych i zachodnich regionach kraju.

Szczególnie duży, bo prawie siedmiokrotny wzrost (z 11 do 76%) udziału gospodarstw wysokotowarowych dobrze wyposażonych w maszyny zaznaczył się w makroregionie południowo-zachodnim. Ten postęp dokonał się głównie w pięcioleciu 2000-2005, kiedy to wysokość odsetka jednostek wysokotowarowych na dobrym poziomie zmechanizowania zwiększyła się ponad czterokrotnie (z 18 do 76%). Tak pokaźną poprawę w ostatnich latach należy wiązać z relatywnie dużą dostępnością względnie tanich, używanych, ale w dobrym stanie technicznym maszyn rolniczych, które były na dużą skalę importowane od naszych zachodnich sąsiadów. W konsekwencji gospodarstwa wysokotowarowe z makroregionu południowo-zachodniego w 2005 roku charakteryzowały się jednym z najwyższych poziomów technicznego uzbrojenia procesu produkcji w kraju (mapka 3). Jednak niezmiennie w całym badanym okresie jednostki wysokotowarowe dobrze wyposażone w maszyny koncentrowały się przede wszystkim w makroregionie środkowozachodnim, a ich udział wynosił 83% w 2005 roku, podczas gdy trzynaście lat wcześniej stanowił 33%.

Na podkreślenie zasługuje sytuacja w grupie gospodarstw wysokotowarowych na terenie makroregionu południowo-wschodniego, gdzie w latach 1992-2005 zanotowano znacznie wyższy niż przeciętnie w kraju wzrost odsetka jednostek wysokotowarowych dobrze umaszynowanych (z 5 do 27%, tj. ponad pięciokrotny). Jednak nadal w 2005 roku, podobnie jak i trzynaście lat wcześniej, w tym makroregionie znajdowało się najmniej gospodarstw wysokotowarowych posiadających dobry poziom technicznego uzbrojenia procesu produkcji rolniczej w skali kraju.

⁷⁵ zob. B. Karwat-Woźniak: *Spoleczno-ekonomiczne cechy rodzinnych gospodarstw wysokotowarowych (zmiany w latach 2000-2005)*, Raport nr 83, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, s. 20.

2.2. Budynki gospodarcze i ich wyposażenie

O możliwościach wytwórczych gospodarstw świadczy również poziom ich wyposażenia w budynki i inne budowle wykorzystywane w procesie produkcji surowców rolniczych.

Pod względem rozpowszechnienia budynków i budowli gospodarczych gospodarstwa wysokotowarowe odzwierciedlały poziom charakterystyczny dla reszty podmiotów rynkowych. W obydwu porównywanych grupach tylko sporadycznie występowały jednostki nie posiadające żadnych budynków gospodarczych, jednak gospodarstwa wysokotowarowe były lepiej niż reszta gospodarstw rynkowych w nie wyposażone.

W obu kategoriach gospodarstw najpowszechniej występowały budynki inwentarskie, a jednocześnie w tym zakresie występowały najmniejsze różnice pomiędzy nimi. W 2005 roku takie pomieszczenia miało 85% jednostek wysokotowarowych i 91% pozostałych rynkowych. Rozpowszechnienie innych budowli o charakterze gospodarczym kształtowało się następująco: stodoły posiadało 81% podmiotów wysokotowarowych i 83% reszty towarowych, a garaże i wiaty występowały odpowiednio w ponad 85 i 60% jednostek z wyróżnionych grup gospodarstw. Znacznie większe dysproporcje dotyczyły budynków specjalistycznych (szklarni, tuneli ogrzewanych, pieczarkarni, suszarni i przechowalni surowców rolniczych, itp.), które występowały pięćipółkrotnie częściej w grupie gospodarstw wysokotowarowych niż wśród pozostałych jednostek produkujących na sprzedaż (22% wobec 4%).

Zasoby budowlane wykorzystywane w działalności rolniczej obydwu porównywanych grup gospodarstw były zróżnicowane pod względem stopnia ich zużycia. Ponadto te różnice ulegały stopniowemu wzmocnieniu. Według opinii rolników o stanie technicznym posiadanych zasobów budowlanych, w 1996 roku udział budynków gospodarczych w jednostkach wysokotowarowych w dobrym stanie technicznych był o 25 p.p. wyższy niż wśród pozostałych podmiotów rynkowych, a dziewięć lat później ta różnica wynosiła już 37 p.p. (75% wobec 38%). Należy również dodać, że w 2005 roku w gospodarstwach wysokotowarowych odsetek obiektów określonych jako zły wynosił około 2% i był to zakres sześciokrotnie mniejszy niż pośród reszty jednostek ze sprzedażą produkcji rolniczej, gdzie prawie 12% wszystkich budowli i budynków gospodarczych było w złym stanie. W 1996 roku analogiczne wskaźniki wynosiły odpowiednio 6 i 13%.

Przy analizie przemian w wyposażeniu jednostek wysokotowarowych w budynki gospodarcze ważny jest nie tylko fakt ich posiadania, ale także zakres ich dostosowania do aktualnych rozmiarów i specyfiki prowadzonej pro-

dukcji rolniczej. Jak już wcześniej zaznaczono w analizowanych grupach gospodarstw prowadzono prace dostosowawcze w tym zakresie. Takie działania prowadzono głównie w obrębie jednostek wysokotowarowych i koncentrowały się one w pięcioleciu 2000-2005. W tym czasie takie działania prowadzono średnio w roku w blisko 12% podmiotów wysokotowarowych. Był to wskaźnik prawie dwukrotnie większy niż w okresie 1996-2000, gdyż w tym czasie prace dostosowawcze w obrębie zasobów budowlanych prowadzono średnio w roku w niepełna 7% jednostek wysokotowarowych. Jednak nadal tylko nieco ponad 55% gospodarstw wysokotowarowych posiadało zasoby budowlane w całości dopasowane do potrzeb prowadzonej działalności rolniczej, przy czym był to udział wyższy niż w latach wcześniejszych. Przykładowo w 2000 roku analogiczny wskaźnik wynosił prawie 51%, a w 1996 roku tylko 41%. Należy również dodać, że głównie niedostosowanie dotyczyło sytuacji, gdy zasoby budowlane określano jako za małe niż jako za duże.

Większe i narastające rozbieżności pomiędzy rozmiarami prowadzonej działalności rolniczej a posiadanymi zasobami budowli gospodarczych występowały wśród pozostałych gospodarstw rynkowych. W tej w grupie w 2005 roku dostosowanie wszystkich posiadanych budynków do ich działalności produkcyjnej zgłaszało tylko 33% podmiotów, podczas gdy dziewięć lat wcześniej analogiczny udział stanowił 61%. Przy czym głównie niedopasowanie wyrażało zbyt dużym stanem posiadania w stosunku do produkcyjnych potrzeb gospodarstw.

Tabela 5. Dostosowanie budynków gospodarczych do potrzeb produkcyjnych gospodarstw wysokotowarowych

Rodzaj budynków gospodarczych	Procent gospodarstw wysokotowarowych posiadających					
	w 1996 roku		w 2000 roku		w 2005 roku	
	budynki w stosunku do potrzeb					
	za małe	za duże	za małe	za duże	za małe	za duże
- budynki inwentarskie	22,2	13,8	21,8	16,8	34,7	6,3
- stodoły	16,3	6,8	11,6	9,6	16,1	2,2
- garaże i wiaty	23,2	2,5	17,7	1,3	16,8	2,6
- budynki specjalistyczne	15,3	5,6	25,0	3,3	12,0	-

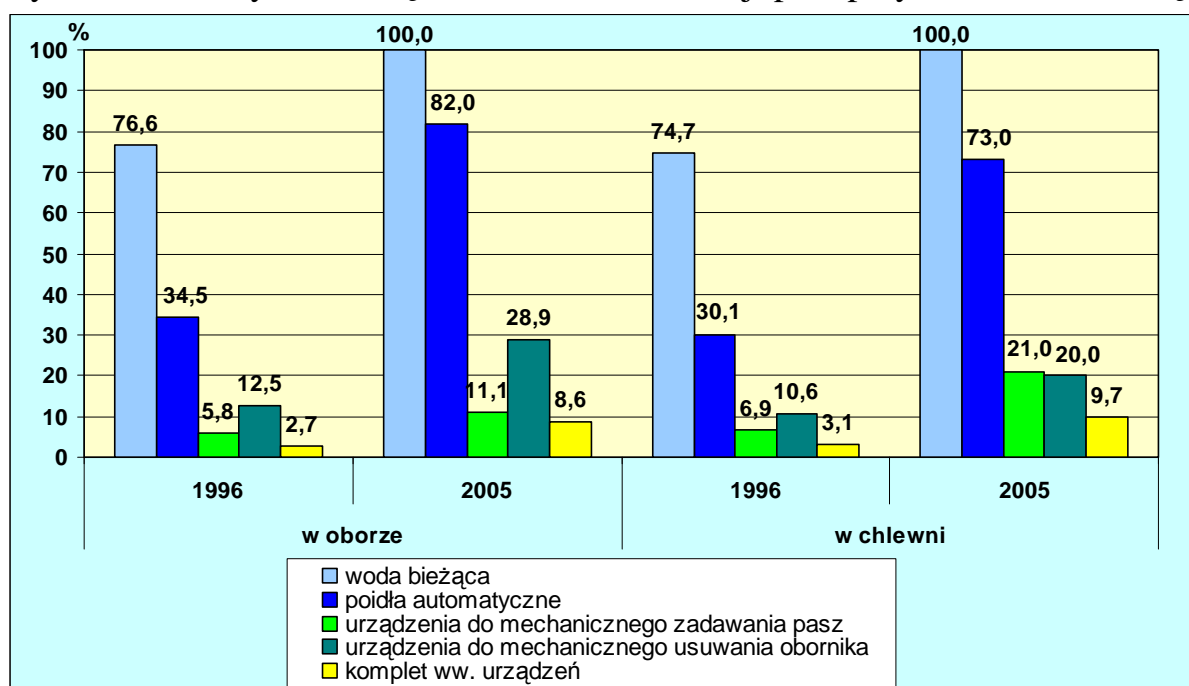
Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992. 2000 i 2005.

Niedostosowanie zasobów budowlanych było związane z rodzajem posiadanych obiektów (tab. 5). W odniesieniu do budynków inwentarskich rozmiar niedostosowania był nie tylko niezmiennie największy, ale również odnotowano nawet niewielkie tendencje wzrostowe w tym zakresie. W latach 1996-2005 odsetek gospodarstw wysokotowarowych, w których sygnalizowano niedopasowanie budynków inwentarskich do rodzaju lub skali produkcji zwierzęcej zwiększył się z 36 do 41%. W grupie pozostałych budynków gospodarczych

zasięg niedostosowania do potrzeb prowadzonej działalności rolniczej był nie tylko wyraźnie mniejszy niż w przypadku budynków inwentarskich, ale nawet odnotowano pewną poprawę w tym zakresie. W okresie 1996-2005 udział jednostek wysokotowarowych z niedopasowanym stanem posiadania zmniejszył się: w przypadku stodół (z 23 do około 18%), garaży i wiat (z 26 do 19%) oraz budynków specjalistycznych (z 21 do 12%).

O nowoczesności zasobów budowlanych świadczy przede wszystkim ich wyposażenie w urządzenia techniczne umożliwiające zmechanizowanie prac. W tym aspekcie pomimo relatywnie dobrego ilościowego wyposażenia gospodarstw wysokotowarowych w budynki inwentarskie, stopień zmechanizowania prac w produkcji zwierzęcej uznać należy raczej za skromny. Wynikało to z poziomu wyposażenia obór i chlewni w urządzenia techniczne⁷⁶.

Wykres 12. Wyposażenie budynków inwentarskich w gospodarstwach wysokotowarowych w urządzenia do mechanizacji prac przy obsłudze zwierząt*

*Za 100 uznano gospodarstwa z odpowiednim do charakteru budynku rodzajem zwierzęcej produkcji towarowej.

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2000 i 2005.

Porównanie stanu wyposażenia budynków inwentarskich w 1996 i 2005 roku w wybrane urządzenia techniczne wykazało, że pomimo postępu w tym zakresie nadal poziom zmechanizowania prac w oborze i chlewni, nawet

⁷⁶ W całym analizowanym okresie obydwu badanych kategoriach gospodarstwach dominowała sprzedaż trzody chlewnej oraz żywca wołowego i mleka.

w gospodarstwach wysokotowarowych był raczej skromny (wykres 12). Świadczy o tym przede wszystkim fakt, że bardziej zaawansowane rozwiązania techniczne wciąż dotyczą relatywnie nielicznych podmiotów. Za przykład może posłużyć skala rozpowszechnienia sprzętu do mechanicznego zadawania pasz w oborze i chlewni. W latach 1996-2005 występowanie tego typu urządzeń w oborze wzrosło z 6 do 11%, a w przypadku chlewni z 7 do 21%. Z kolei odsetek podmiotów wysokotowarowych posiadających urządzenia do mechanicznego usuwania obornika z obór zwiększył się z 13 do 29%, zaś w przypadku chlewni – z 11 do 20%.

Już w 1996 roku stosunkowo najlepiej zmechanizowaną czynnością było pojenie zwierząt. Jednak dopiero w 2005 roku wszystkie badane jednostki wysokotowarowe spełniały elementarny wymóg nowoczesności, jakim jest bieżąca woda w budynkach inwentarskich. W 1996 roku takie warunki spełniało 77% obór i 75% chlewni. Równocześnie dynamicznie zwiększała się liczba instalowanych poidel automatycznych. W rezultacie w 2005 roku w takie urządzenia było wyposażonych 82% obór i 73% chlewni. Analogiczne udziały w 1996 wynosiły odpowiednio 34 i 30%.

O nowoczesności i jakości wyposażenia gospodarstw w budynki i budowlę gospodarcze świadczy przede wszystkim posiadanie takich urządzeń technicznych, które umożliwiają pełną mechanizację całego procesu wytwarzania (ciągu technologicznego) poszczególnych produktów zwierzęcych, a nie tylko zmechanizowania pewnych etapów produkcji. Nawet niewielkie luki w takim oprzyrządowaniu w znacznym stopniu obniżają efektywność ekonomiczną i produkcyjną zastosowanych rozwiązań. Zwraca uwagę to, że w jednostkach wysokotowarowych stosunkowo duży nacisk położono na kompleksowe zmechanizowanie obsługi zwierząt i pozyskania surowca. W latach 1996-2005 odsetek gospodarstw wysokotowarowych, w których instalowano urządzenia poprawiające standard wyposażenia budynków inwentarskich, również pod kątem całościowego zmechanizowania prac przy obsłudze inwentarza zwiększył się ponad dwukrotnie (5 do 12%). W konsekwencji odsetek obór i chlewni z kompletnie zmechanizowanymi pracami z zakresu obsługi inwentarza wzrósł trzykrotnie. Jednak tak wyposażone obiekty nadal występowały sporadycznie. W 2005 roku kompletnie zmechanizowane pojenie i karmienie zwierząt oraz usuwanie ich odchodów występowało w 9% obór i 10% chlewni. Był to zakres znacznie większy niż w grupie pozostałych gospodarstw rynkowych, gdzie analogiczne wskaźniki stanowiły odpowiednio 0,7 i 0,5 %.

Najszybciej dokonywało się zmechanizowanie produkcji mleka. Już w 1992 roku w grupie gospodarstw wysokotowarowych blisko 75% producentów tego surowca posiadało dojarki, 48% – schładzarki, a 46% miało obydwie

urządzenia. W 2005 roku wszyscy producenci mleka na rynek z gospodarstw wysokotowarowych posiadali dojarki i schładzarki. Z tej grupy 4% miało od dyspozycji hale udojowe, a 68% było wyposażonych w zbiorniki chłodnicze. Jednak całkowitym zmechanizowaniem prac przy produkcji mleka charakteryzowało się tylko 9% producentów tego surowca. Był to odsetek znacząco wyższy niż wśród reszty gospodarstw produkujących na sprzedaż⁷⁷.

3. Inwentarz żywy

Znaczący składnik majątku produkcyjnego gospodarstwa rolnego stanowi inwentarz żywy, a zwłaszcza stado podstawowe, tworzące podstawę nie tylko dla bieżącej produkcji ale również bazę do dalszej reprodukcji. Ponadto stan pogłowia zwierząt inwentarskich⁷⁸ i ich produktywność, oprócz użytków rolnych decyduje o charakterze i możliwościach produkcyjnych gospodarstw rolnych, a wielkość obsady zwierząt określa stopień intensywności gospodarowania rolniczego.

Z badań ankietowych wynika, że w analizowanym okresie w coraz mniejszej liczbie jednostek wysokotowarowych w skład zasobów produkcyjnych wchodziły zwierzęta gospodarskie. W latach 1992-2005 odsetek gospodarstw wysokotowarowych z chowem zwierząt zmniejszył się z ponad 94% do nieco powyżej 75%. Te trendy z różnym nasileniem zaznaczyły w poszczególnych badanych okresach, a jednocześnie ulegały stopniowemu spowolnieniu wraz z nasilaniem się konkurencji (wykres 13). W latach 1992-1996 odsetek gospodarstw wysokotowarowych prowadzących produkcję zwierzęcą zmniejszył się średnio o 2,2% rocznie, podczas gdy w okresie 1996-2000 analogiczny roczny spadek wynosił 1,5%, a w pięcioleciu 2000-2005 już tylko 0,8%.

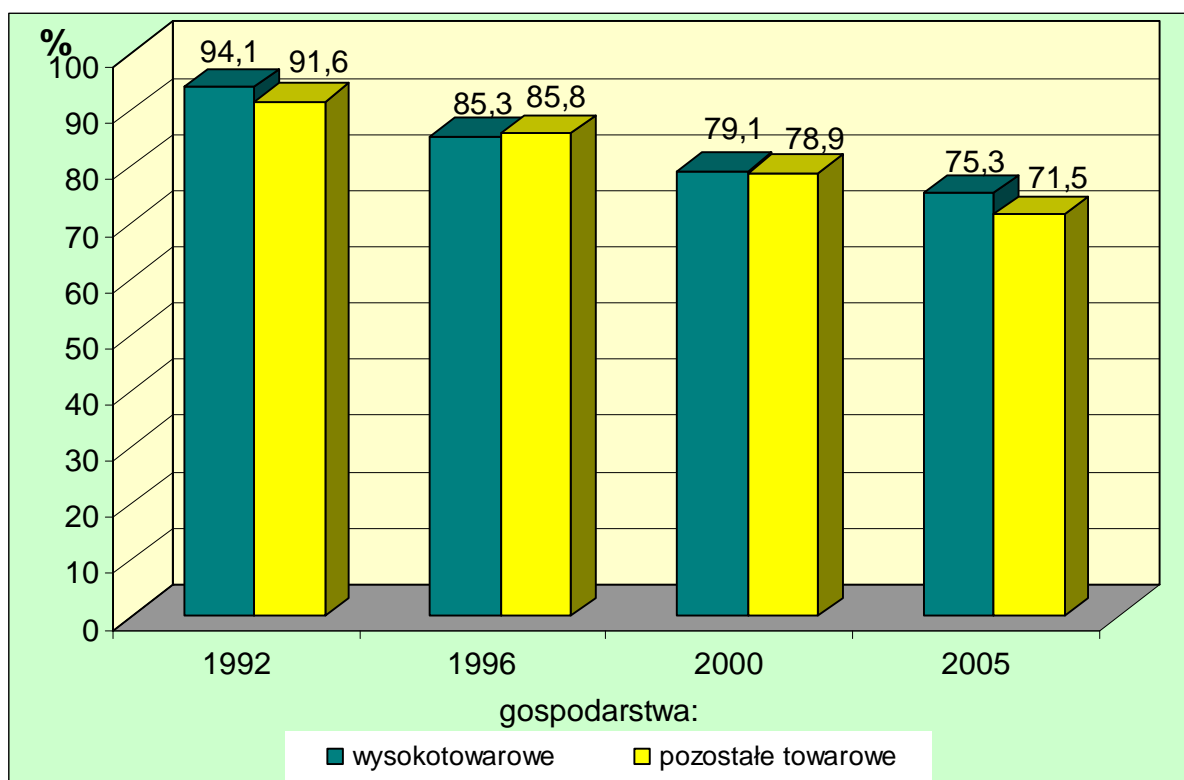
Te procesy były powiązane ze wzrostem skali chowu w jednostkach wysokotowarowych, w których nie zaniechano produkcji zwierzęcej. W konsekwencji rosła również intensywność obsady, którą określa liczba SD w przeliczeniu do 100 ha UR (wykres 14). W analizowanym okresie ten wskaźnik zwiększył się z 60,1 do 102,5 SD na 100 ha UR, tj. ponad 68%. Tym samym należy uznać, że intensywność obsady w analizowanej grupie jednostek wyso-

⁷⁷ W 2005 roku w zbiorze gospodarstw towarowych, ale nie zaliczonych do grupy wysokotowarowych tylko niespełna 0,5% producentów mleka na sprzedaż posiadało obory umożliwiające całkowitą mechanizację procesu pozyskania tego surowca i obsługi krów.

⁷⁸ Dla uzyskania możliwie jednorodnej i syntetycznej sytuacji w zakresie zasobów zwierząt gospodarskich, pogłowie inwentarza wyrażono w SD, przyjmując następujące przeliczniki: - konie dorosłe i buhaje - 1,2; krowy i źrebięta - 1,0; jałowice - 0,6; wolce i byczki - 0,7; cielęta - 0,15; knury i maciory - 0,3; tuczniki - 0,22; warchlaki - 0,1; prosięta - 0,02; owce i kozy - 0,1; jagnięta i kozłeta - 0,02.

kotowarowych była relatywnie wysoka, gdyż około dwukrotnie przewyższyła dolną granicę obsady inwentarza żywego, którą określa zapotrzebowanie na obornik, chociaż nadal jest niższa niż górna granica, którą wyznaczają zasoby paszowe⁷⁹.

Wykres 13. Zmiany w wysokości udziału gospodarstw z chowem zwierząt inwentarskich

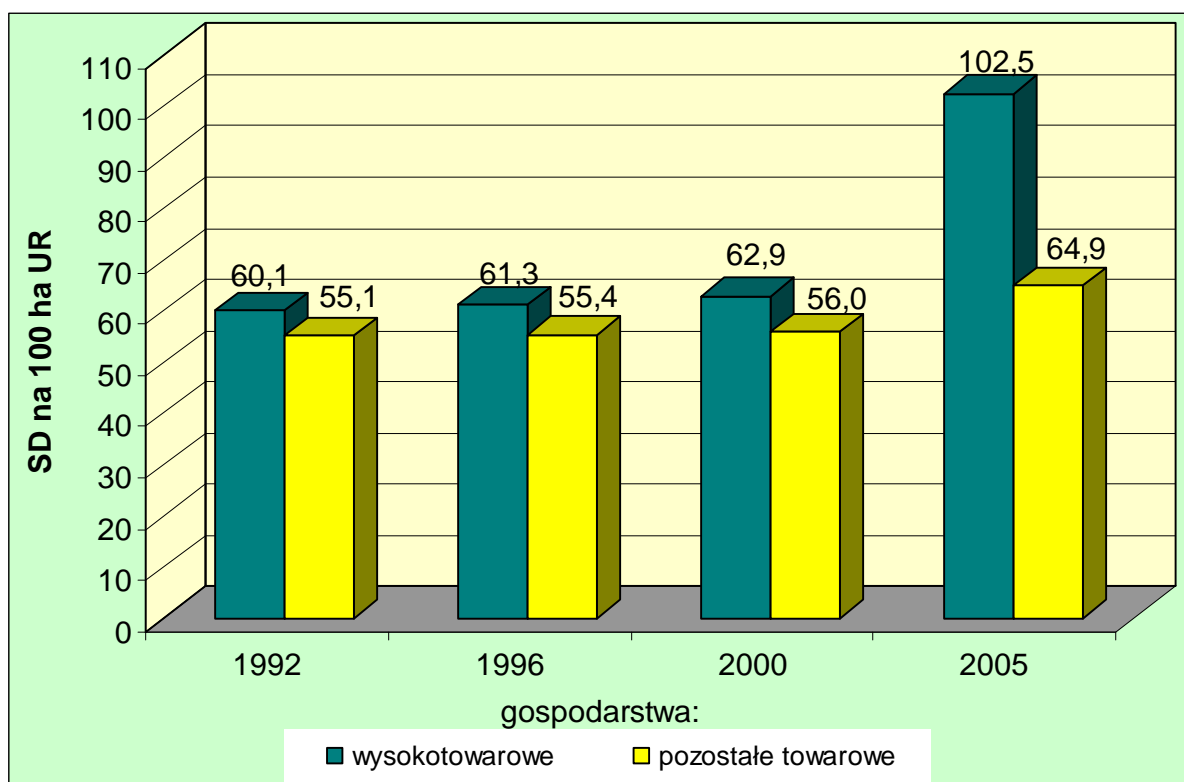
Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000, 2005.

Należy również podkreślić, że narastająca koncentracja chowu zwierząt w gospodarstwach wysokotowarowych z produkcją zwierzęcą ogólnie nie spowodowała przekroczenia warunku środowiskowego rolnictwa zrównoważonego przyjętego dla poziomu obsady zwierząt gospodarskich, którego wartość progowa wynosi 2 SD na 1 ha UR⁸⁰.

⁷⁹ Przyjmuje się, że w polskich warunkach dolną granicę obsady stanowi przeciętnie ok. 50 SD na 100 ha UR, natomiast górną – 200 SD na 100 UR; zob. W. Ziętara, T. Olko-Bagieńska: *Zadania z analizy działalności gospodarczej i planowania w gospodarstwie rolniczym*, PWRiL, Warszawa 1986, s. 129.

⁸⁰ Por. W. Wilk: *Koncepcja wykorzystania danych rachunkowych FADN dla ustalenia stopnia zrównoważenia gospodarstw rolnych*, [w:] *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, Raport 11, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005, s. 145.

Wykres 14. Obsada inwentarza w gospodarstwach z produkcją zwierzęcą

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000, 2005.

Tendencje do wycofywania się z produkcji zwierzęcej połączone ze wzrostem ilości posiadanego inwentarza żywego w gospodarstwach, które nie zaniechały chowu zwierząt gospodarskich zaznaczyły się również wśród reszty jednostek towarowych, przy czym były one słabsze niż w grupie podmiotów wysokotowarowych. W latach 1992-2005 w zbiorze gospodarstw produkujących na rynek, ale nie zakwalifikowanych do grupy jednostek wysokotowarowych, udział podmiotów posiadających inwentarz żywy zmniejszył się z prawie 92% do niespełna 72%, a obsada zwierząt wzrosła z 55,1 do 64,9 SD na 100 ha UR, tj. o 18%. Zatem nasilenie procesów koncentracji chowu zwierząt inwentarskich w pozostałych gospodarstwach rynkowych było prawie czterokrotnie słabsze niż w grupie podmiotów wysokotowarowych. W konsekwencji w analizowanym okresie wzrósł dystans w intensywności obsady zwierząt gospodarskich pomiędzy porównywanymi kategoriami gospodarstw, przy czym integracja z UE wyraźnie go wzmocniła. W 1992 roku pogłowie inwentarza żywego w grupie jednostek wysokotowarowych w przeliczeniu na 100 ha UR w gospodarstwach z produkcją zwierzęcą było o 9% wyższe niż wśród reszty podmiotów rynko-

wych, w 1996 roku ten wskaźnik wyniósł 11%, w 2000 roku ta przewaga była 12%, a 2005 roku wzrosła do prawie o 58%.

Wzrost intensywności obsady inwentarza żywego w gospodarstwach wysokotowarowych miał charakter powszechny, przy czym z różnym nasileniem zaznaczył się w poszczególnych gatunkach i grupach zwierząt. Przykładowo, w latach 2000-2005 obsada ogółu zwierząt gospodarskich w jednostkach wysokotowarowych zwiększyła się o prawie 64% (z 62,9 do 102,5 SD na 100 ha UR), przy czym te zmiany w odniesieniu do poszczególnych gatunków były następujące:

- konie – wzrost o 78% (z 0,9 do 1,6 SD na 100 ha UR);
- ogółem bydło – zwyżka o 53% (31,8 do 48,5 SD na 100 ha UR);
- trzoda chlewna w całości – zwiększenie o 77% (29,5 do 52,3 SD na 100 ha UR);
- pozostałe zwierzęta gospodarskie – trzykrotny spadek (z 0,3 do 0,1 SD na 100 ha UR).

Jeżeli rozważymy sektor reprodukcyjny, to odnotowane trendy wzrostowe miały charakter wyrównany. Świadczą o tym między innymi zmiany w pogłowie krów, które wzrosło o ponad 50% (z 21,7 do 32,6 SD) oraz macior o blisko 51% (z 5,5 do 8,3 SD).

Tabela 6. Struktura pogłowia inwentarza żywego

Gospodarstwa	Obsada w SD na 100 ha UR	Udział w ogólnej liczbie zwierząt przeliczonych na SD					
		koni	krów	reszty bydła	trzody chlewnej	macior	pozostałych
Suma wiersza = 100							
1992							
wysokotowarowe	60,1	2,1	45,3	14,9	26,7	9,1	1,9
pozostałe rynkowe	55,1	4,1	44,6	16,1	23,6	8,6	3,0
1996							
wysokotowarowe	61,3	1,9	39,9	15,8	32,2	9,0	1,2
pozostałe rynkowe	55,4	3,8	42,5	16,8	26,1	8,7	2,1
2000							
wysokotowarowe	62,6	1,4	34,7	16,1	38,4	8,7	0,7
pozostałe rynkowe	53,0	3,8	41,6	17,2	28,6	8,4	0,4
2005							
wysokotowarowe	102,5	1,5	31,8	15,5	42,9	8,1	(.)
pozostałe rynkowe	64,9	5,1	40,7	18,2	27,2	8,5	0,3

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000, 2005.

Z danych ankietowych wynika, że zwiększenie wielkości obsady inwentarza żywego było powiązane ze zmianami proporcji pomiędzy poszczególnymi gatunkami zwierząt. Z analizy struktury stada zwierząt inwentarskich trzyma-

nych w gospodarstwach wysokotowarowych wynika, że coraz bardziej wiodącym kierunkiem produkcji zwierzęcej staje się chów trzody chlewnej. Świadczy o tym między innymi wzrost udziału trzody chlewnej w ogólnej liczbie zwierząt przeliczonych na sztuki duże, który w latach 1992-2005 zwiększył z 36 do 51% (tab. 6). Jednocześnie nastąpiło nieznaczne zmniejszenie udziału bydła (z 60 do 47%), głównie na skutek spadku wysokości odsetka krów (z 45 do 32%), przy praktycznie stałym (15-16%) udziale pozostałych grup bydła. Należy również dodać, że w analizowanym okresie z inwentarza żywego w gospodarstwach wysokotowarowych praktycznie wyeliminowane zostały takie zwierzęta, jak owce, kozy, zwierzęta futerkowe. Przy czym te gatunki zawsze stanowiły margines zasobów inwentarza żywego w rolnictwie indywidualnym.

Przeobrażenia w strukturze utrzymanego inwentarza odnotowano również wśród pozostałych gospodarstw rynkowych. Istota tych zmian była podobna jak w grupie podmiotów wysokotowarowych, przy czym ich nasilenie było relatywnie niewielkie (tab. 6). Pomimo spadku nadal w strukturze stada zwierząt gospodarskich chowanych w reszcie jednostek rynkowych dominowało bydło. W 2005 roku ten gatunek zwierząt stanowił prawie 59% pogłowia inwentarza posiadanego przez rolników z pozostałych gospodarstw z produkują na sprzedaż, a udział trzody chlewnej wynosił niespełna 36%. Trzynaście lat wcześniej analogiczne wskaźniki wynosiły odpowiednio 61 i 32%.

Wraz ze wzrostem wielkości pogłowia zwierząt gospodarskich w gospodarstwach wysokotowarowych, coraz większą wagę przykładano do jego jakości. Świadczyła o tym między innymi wzrastająca skala zakupów stada reprodukcyjnego o udokumentowanym pochodzeniu. W okresie 2000-2005 jałówki hodowlane zakupiło średnio w roku 1,5% hodowców bydła, zaś loszki hodowlane i hodowlano-użytkowe nabyło 4,4% producentów trzody chlewnej. Analogiczne wskaźniki w czteroletnim okresie 1992-1996 wynosiły odpowiednio 0,5 i 1,9%. Systematycznie zwiększała się również ilość nabywanych zwierząt hodowlanych w gospodarstwach wysokotowarowych, jak również dysproporcje w tym zakresie pomiędzy tymi jednostkami a resztą podmiotów rynkowych. W latach 2000-2005 każdy podmiot wysokotowarowy z zakupami materiału zarodowego nabywał średnio 10,4 sztuki i był to wskaźnik czteroipółkrotnie wyższy niż wśród reszty jednostek rynkowych, które kupowały przeciętnie około 2,3 sztuki na gospodarstwo poprawiające jakość pogłowia. W latach 1992-1996 ta różnica była również znacząca, ale tylko dwukrotna.

Opisane powyżej zmiany w działaniach na rzecz poprawy jakości pogłowia zwierząt inwentarskich przemawiają za coraz częstszym poszukiwaniem możliwości poprawy konkurencyjności wytwarzanych produktów poprzez

wprowadzanie postępu biologicznego, a zatem jednego z najtańszych i najbardziej racjonalnych sposobów modernizacji gospodarstw⁸¹.

4. Zasoby i nakłady pracy

Zasoby pracy w gospodarstwach chłopskich zwykle są utożsamiane z liczebnością rodziny lub liczbą osób w wieku produkcyjnym. W związku z tym zależą w dużej mierze od procesów demograficznych i w swojej istocie są relatywnie mało elastyczne. Tym niemniej czynnikiem silnie oddziałującym na rozmiary siły roboczej w rolnictwie indywidualnym jest możliwość podjęcia pracy poza rolnictwem, co pozostaje w ścisłym związku z ogólną sytuacją ekonomiczną.

W miarę rozwoju gospodarczego zmniejsza się znaczenie rozmiarów zatrudnienia w działalności rolniczej, natomiast na osiągnięte rezultaty produkcyjne i ekonomiczne ma coraz większy wpływ jakość kapitału ludzkiego, którego głównym wyznacznikiem jest poziom wykształcenia⁸². Z tego względu w wymiarze postrzegania zasobów (potencjału) pracy, należy uwzględnić wyraźnie wydzielanie się dwóch składowych z dotychczas jednolitego definicyjnie terminu pracy⁸³:

- pracy w rozumieniu fizycznych czynności, mających na celu wykonanie jakiegoś zadania,
- procesu zarządzania, który stanowi pracę osoby kierującej gospodarstwem (czyli podejmowania decyzji).

Praca w rodzinnym gospodarstwie, nie tylko łączy obydwa wyżej wymienione elementy, ale jest również świadomym oddziaływaniem rolnika na przebieg procesów przyrodniczych⁸⁴.

Współcześnie rolnictwo staje się coraz bardziej skomplikowanym segmentem działalności gospodarczej i uzyskanie sukcesu wymaga od rolników dużej wiedzy, kreatywności, innowacyjności i elastyczności⁸⁵. Nowoczesne technologie produkcji są ze swej istoty coraz bardziej pracooszczędne, zatem

⁸¹ A. Woś: *Postęp biologiczny. Atuty i korzyści*, Nowoczesne Rolnictwo, nr 6, 1998, s. 4-5.

⁸² Por. M. D. Gall, J. P. Gall & W. R. Borg: *Educational research: An introduction*, Allyn & Bacon, Boston 2003, s. 34.

⁸³ G. L. Kramer, C. W. Jensen, D. D. Southgate: *Agricultural Economics and Agribusiness*, John Wiley & Sons, Inc. New York 2001, s. 79.

⁸⁴ A. Leopold: *Praca w rolnictwie*, [w:] *Gospodarstwo rolnicze wobec wymogów współczesnego rynku i Unii Europejskiej*, SGGW, Warszawa 1997, s. 35.

⁸⁵ B. Klepacki: *Znaczenie wiedzy i wykształcenia w rozwoju rolnictwa*, Zagadnienia Ekonomiczne, nr 2, 2005, s. 56.

możliwość wzrostu siły ekonomicznej gospodarstw w coraz większym stopniu wyznacza aktualne przygotowanie zawodowe oraz zdolność do absorpcji nowych umiejętności przez osoby pracujące w działalności rolniczej, zwłaszcza kierowników gospodarstw⁸⁶.

Przy ocenie możliwości proefektywnościowych zmian w polskim sektorze rolnym coraz powszechniej podnoszonym zagadnieniem jest konieczność zwiększenia wydajności pracy, zwłaszcza ekonomicznej w tym segmencie działalności gospodarczej. Z tym zagadnieniem w warunkach polskiego rolnictwa wiąże się głównie zmniejszenie zbiorowości zatrudnionej w działalności rolniczej. Tempo tego procesu wyznaczają nie tylko uwarunkowania makroekonomiczne, ale również właściwości społeczno-demograficzne ludności rolniczej, zwłaszcza poziom ich wykształcenia.

4.1. Wielkość rodzin

Gospodarstwa rodzinne były z zasady użytkowane przez rodziny wielopokoleniowe. Dotyczyło to zarówno jednostek wysokotowarowych, jak i pozostałych podmiotów produkujących na sprzedaż. Tym niemniej w okresie badanych trzynastu lat zaszły pewne przeobrażenia w tym zakresie w obydwu porównywanych zbiorowościach i chociaż ogólnie tendencje tych zmian były w większości podobne, to w różnym stopniu zaznaczyły się w poszczególnych kategoriach gospodarstw. Te odmienności znalazły odzwierciedlenie między innymi w tempie zmniejszania się wielkości rodzin. W 2005 roku średnia liczba osób przypadająca na rodzinę w grupie podmiotów wysokotowarowych wynosiła 4,9 osoby i była to liczebność o prawie 11% niższa niż trzynaście lat wcześniej, kiedy było to przeciętnie 5,5 osoby. Zmiany wielkości reszty rodzin z gospodarstw rynkowych były nieco mniejsze, gdyż ich przeciętna liczebność zmniejszyła się w tym czasie z 4,3 do 4,0 osób, czyli o 7%. Konsekwencją tych trendów było zmniejszenie dystansu w liczebności rodziny pomiędzy gospodarstwami wysokotowarowymi a resztą podmiotów rynkowych. W 1992 roku statystyczna rodzina użytkująca jednostkę wysokotowarową była o 28% liczniejsza od reszty rodzin z gospodarstw towarowych, ale nie zakwalifikowanych do grupy wysokotowarowych, w 2005 roku ten wskaźnik zmniejszył się do niespełna 23%.

Analiza liczby osób w wieku produkcyjnym w wyodrębnionych grupach gospodarstw wykazała, że zarówno w 1992, jak i w 2005 roku ludność w wieku aktywności zawodowej stanowiła większość w obydwu populacjach. Przy czym

⁸⁶ *Employment Dynamice in Rural Europe*, red. I. J. Terluin i J. H. Post, CABI Publishing 2000, s. 20.

w wysokotowarowych nie zaszły w odniesieniu do tej ludności żadne zmiany, a średnia liczba osób w wieku ustawowej aktywności zawodowej przypadająca na jednostkę wysokotowarową wynosiła 3,0 osoby. Ponadto zmiany w tej płaszczyźnie w reszcie podmiotów z produkcją artykułów rolniczych na sprzedaż były niewielkie, gdyż przeciętny stan liczbowy ludności w wieku produkcyjnym zwiększył się z 2,4 do 2,5 osoby, zatem o 4%.

4.2. Cechy społeczno-demograficzne populacji pracującej w działalności rolniczej stale w pełnym wymiarze czasu

Rodzinne gospodarstwo rolne stanowi specyficzny podmiot produkcyjny, ponieważ funkcjonuje głównie w oparciu o pracę użytkownika i członków jego rodziny⁸⁷. Jednoczenie jednym z jego zadań jest powszechne wykorzystanie własnych zasobów pracy⁸⁸. Z tego względu, jak również z powodu specyficznych cech procesów wytwórczych w rolnictwie, angażowanie się w działalność rolniczą członków rodziny ma charakter masowy, chociaż cechuje go znaczna zmienność⁸⁹. Z perspektywy potrzeb gospodarstwa i składu osobowego oraz fazy rozwoju rodziny rolniczej, konieczność wnoszenia wkładu pracy w produkcję rolniczą i jej rozmiary są bardzo zróżnicowane. W konsekwencji część osób wykonuje czynności o charakterze pomocniczym, w ograniczonym wymiarze czasowym⁹⁰. Ta grupa z racji rodzaju i relatywnie niewielkiej skali wykonywanych zajęć w gospodarstwie, w stosunkowo niewielkim stopniu współtworzy efekt końcowy prowadzonej działalności rolniczej.

W wielu przeprowadzonych analizach podkreślano, że narastanie zjawiska konkurencji powoduje wzrost zależności pomiędzy kondycją ekonomiczną poszczególnych gospodarstw a jakością czynnika pracy⁹¹. Te powiązania potwierdzają zmiany w cechach (wiek, wykształcenie) populacji zatrudnionej⁹² w jednostkach wysokotowarowych a przede wszystkim narastanie odmienności

⁸⁷ F. Tomczak: *Gospodarstwo rodzinne*, [w:] *Encyklopedia agrobiznesu*, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998, s. 340.

⁸⁸ A. Woś: *W poszukiwaniu modelu rozwoju polskiego rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 2004, s. 29.

⁸⁹ A. Leopold: *Praca w rolnictwie*, [w:] *Gospodarstwo rolnicze wobec wymogów wspólnego rynku i Unii Europejskiej*, SGGW, Warszawa 1997, s. 35.

⁹⁰ Zob. B. Karwat-Woźniak, P. Chmieliński: *Population and labour in family farming in Poland*, Raport 28.1, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006, s. 21-23.

⁹¹ B. Gołębowska: *Wykształcenie rolników jako czynnik różnicujący intensywność produkcji i dochody gospodarstw rolniczych*, Prace Naukowe nr 35, SGGW, Warszawa 2005, s. 149-151.

⁹² Zgodnie z przyjętymi definicjami odnoszącymi się do rynku pracy, analiza dotyczy ludności w wieku 15 i więcej lat.

w tym zakresie pomiędzy tą kategorią gospodarstw a pozostałymi podmiotami produkującymi artykuły rolnicze na sprzedaż.

Tabela 7. Struktura demograficzna osób stale i pełnym wymiarze czasu pracujących w działalności rolniczej

Gospodarstwa	Odsetek osób wykonujących głównie zajęcia rolnicze według					
	wieku*				płci	
	przedpro- dukcyjny	produkcyjny		popro- dukcyjny	męż- czyźni	ko- biety
		mobilny	niemobilny			
Suma wiersza = 100					Suma wiersza = 100	
1992						
wysokotowarowe	0,7	64,3	29,4	5,6	59,1	40,9
pozostałe rynkowe	0,6	52,0	36,2	11,2	52,6	47,4
1996						
wysokotowarowe	0,2	63,7	29,4	6,8	60,4	39,6
pozostałe rynkowe	0,4	54,1	34,7	10,8	58,6	41,4
2000						
wysokotowarowe	-	63,6	33,9	2,6	61,4	38,6
pozostałe rynkowe	0,2	53,1	38,5	8,3	59,3	40,7
2005						
wysokotowarowe	-	59,5	39,6	0,9	57,4	42,6
pozostałe rynkowe	0,2	50,3	44,8	4,7	58,4	41,6

*Przyjęto stosowane przez GUS ekonomiczne grupy wieku: **przedprodukcyjny** – osoby do 17 lat; **produkcyjny** – kobiety w wieku 18-59 lat i mężczyźni w wieku 18-64 lat; **poprodukcyjny** – kobiety 60 lat i więcej oraz mężczyźni 65 i więcej lat. W wieku **produkcyjnym** wydzielane są jeszcze dwie grupy: **mobilny** (produkcyjny młodszy) – osoby w wieku 18-44 lat i **niemobilny** (produkcyjny starszy) – kobiety w wieku 45-59 lat i mężczyźni w wieku 45-64 lata.

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000, 2005.

Z perspektywy kształtowania zdolności konkurencyjnych szczególnie ważne są właściwości populacji pracującej stale w pełnym wymiarze czasu w rodzinnym gospodarstwie, czyli osoby, które te zajęcia traktują profesjonalnie⁹³, gdyż ta grupa w głównej mierze kształtuje sytuację gospodarczą podmiotów rolnych. Z tego względu przeobrażenia w cechach społeczno-demograficznych ludności wykonujących głównie zajęcia rolnicze⁹⁴ wydają się szczególnie znaczące.

Z materiałów ankietowych wynika, że pomimo zmian w całym analizowanym okresie utrzymywała się relatywnie korzystna struktura populacji pracu-

⁹³ A. Sikorska: *Struktura społeczno-demograficzna i wykształcenie ludności wiejskiej*, Studia i Monografie, z. 87, IERiGŻ, Warszawa 1999, s. 28.

⁹⁴ W tekście pracy to określenie stosuje się w odniesieniu do osób zatrudnionych w gospodarstwie stale w pełnym wymiarze czasu pracy, a więc wykonujących zawód rolnika.

jącej stale w pełnym wymiarze czasu w gospodarstwach wysokotowarowych. Należy jednak uznać, że chociaż w 2005 roku największą grupę (prawie 60%) stanowiły osoby w wieku produkcyjnym młodszym (do 44 lat), to w stosunku do 1992 roku była ona o ok. 4 p.p. mniejsza. Równocześnie zwiększała się liczba ludności w wieku produkcyjnym starszym (z 29 do 40%), ale również zmniejszała się wielkość grupy w wieku poprodukcyjnym (z 6 do 1%). Należy również zaznaczyć, że chociaż osoby w wieku przedprodukcyjnym wykonujących głównie zajęcia rolnicze w jednostkach wysokotowarowych już w 1992 roku występowały incydentalnie (niespełna 1%), to już w 2000 roku przestały się pojawiać.

Przedstawione powyżej ogólne tendencje przeobrażeń w strukturze wieku osób zatrudnionych w działalności rolniczej w pełnym wymiarze czasu pracy zaznaczyły się również w pozostałych gospodarstwach towarowych, przy czym ich nasilenie było nieco słabsze niż w podmiotach wysokotowarowych. W konsekwencji w całym analizowanym okresie siła robocza podmiotów wysokotowarowych była relatywnie młodsza (tab. 7). W pierwszej z wymienionych grup większy odsetek stanowiła ludność w wieku produkcyjnym, natomiast zdecydowanie mniej było osób w wieku poprodukcyjnym. Ponadto w analizowanym okresie te różnice uległy pewnemu wzmocnieniu. Świadczy o tym między innymi narastanie dysproporcji w udziale osób w wieku poprodukcyjnym. W 1992 roku w populacji pracującej stale w pełnym wymiarze czasu w gospodarstwach wysokotowarowych udział osób w wieku poprodukcyjnym wynosił prawie 6% i była to wielkość dwukrotnie niższa niż analogiczny wskaźnik w pozostałych z produkują na rynek, który wynosił ponad 11%. Trzydzieści lat później ta różnica była już pięciokrotna, udział tej kategorii zawodowej wynosił odpowiednio 1 i 5%.

Z punktu widzenia jakości czynnika pracy w działalności rolniczej, ważny jest przede wszystkim poziom wykształcenia ludności wykonującej głównie zajęcia rolnicze. Z wykonanych prac wynika, że w latach 1992-2005 nastąpiła poprawa sytuacji w tym zakresie. Przy czym w jednostkach wysokotowarowych ta tendencja zaznaczyła się bardziej niż wśród reszty podmiotów rynkowych (tab. 8). Dotyczyło to wszystkich poziomów wykształcenia ponadpodstawowego, ale najsilniej uwidoczniło się na szczeblu szkół wyższych. W konsekwencji narastały dysproporcje w poziomie wykształcenia porównywanych populacji.

W latach 1992-2005 w grupie ludności wiążącej swoją aktywność zawodową z pracą w gospodarstwie wysokotowarowym, ponad dwukrotnemu (z prawie 40 do 17%) zmniejszeniu uległ udział osób, które ukończyły edukację co najwyżej na poziomie ustawowo wymaganym, czyli podstawowym bądź gimnazjalnym (od 1998 roku). Podczas gdy wśród pozostałych podmiotów ryn-

kowych, nadal ponad 29% osób wiążących swoją aktywność zawodową z działalnością rolniczą ukończyło tylko szkołę podstawową lub gimnazjum.

Tabela 8. Zmiany w strukturze wykształcenia ogólnego osób wykonującej głównie zajęcia rolnicze

Poziom wykształcenia	Gospodarstwa							
	wysokotowarowe				pozostałe rynkowe			
	w latach							
	1992	1996	2000	2005	1992	1996	2000	2005
odsetek osób według wykształcenia ogólnego								
podstawowe i gimnazjalne	39,5	24,9	21,2	17,1	48,3	44,7	38,3	29,4
zasadnicze zawodowe	36,7	43,2	49,4	38,7	27,2	40,1	46,6	48,0
średnie i po- maturalne	22,6	30,0	27,7	34,4	10,6	14,8	14,1	20,4
wyższe	1,2	1,8	2,0	9,8	0,9	0,3	0,7	2,2
odsetek osób ze szkolnym wykształceniem zawodowym								
rolnicze	34,0	35,5	35,4	44,1	16,2	18,2	19,0	24,4
nierolnicze	26,5	34,3	33,9	39,2	21,3	37,0	41,2	44,5

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000, 2005.

W całym analizowanym okresie w obydwu porównywanych zbiorowościach najbardziej powszechne było wykształcenie ponad ustawowe na poziomie zasadniczym zawodowym. Tym niemniej w grupie gospodarstw wysokotowarowych, po wzroście odsetka osób posiadających taki poziom wykształcenia w latach 1992-2000 (z 37 do 49%), w ostatnim badanym pięcioleciu odnotowano znaczny spadek wielkości tej grupy. W konsekwencji w 2005 roku osoby, które ukończyły zasadnicze szkoły zawodowe stanowiły mniej niż 39% ogółu pracujących stale w pełnym wymiarze czasu w rodzinnym gospodarstwie wysokotowarowym, podczas gdy w wśród pozostałych gospodarstw rynkowych analogiczny odsetek wynosił 48%, przy czym był to udział o ok. 21 p.p. wyższy niż trzynaście lat wcześniej.

Ewidentny wzrost stwierdzono w przypadku rozpowszechnienia wykształcenia na poziomie średnim i wyższym. W latach 1992-2005 udział ludności z wykształceniem średnim i pomaturalnym wykonującej głównie zajęcia rolnicze w jednostkach wysokotowarowych wzrósł z 23 do 34%. Dla porównania wśród reszty podmiotów towarowych analogiczne odsetki zwiększyły się z 11 do 20%.

Jednak największy postęp miał miejsce w grupie pracujących stale w pełnym wymiarze czasu w gospodarstwie wysokotowarowym, a legitymujących się dyplomem szkoły wyższej. W analizowanym okresie odsetek takich osób zwiększył się ponad ośmiokrotnie. Pomimo to nadal stanowiły one tylko niespełna 10%

zatrudnionych stale w pełnym wymiarze czasu w działalności rolniczej tych gospodarstw. Był to jednak udział prawie pięciokrotnie większy niż wśród pozostałych jednostkach rynkowych, gdzie szkoły wyższe ukończyło tylko nieco ponad 2% osób wykonujących głównie zajęcia rolnicze. Należy również dodać, że pomiędzy wyodrębnionymi kategoriami gospodarstw, w 1992 roku nie było praktycznie różnic w wysokości udziału ludności pracującej w działalności rolniczej stale w pełnym wymiarze czasu, który wynosił około 1%.

W latach 1992-2005 odnotowano również postęp w zakresie profesjonalnego przygotowania do zawodu rolnika populacji zatrudnionej stale w pełnym wymiarze czasu w gospodarstwach wysokotowarowych, jak i pozostałych rynkowych. Świadczyło o tym coraz większe rozpowszechnienie szkolnych kwalifikacji rolniczych w grupie ludności wykonujących głównie zajęcia rolnicze, przy czym te zmiany z różnym nasileniem zaznaczyły się w wyodrębnionych kategoriach gospodarstw. Z tego względu zwiększyły się odmienności w częstości posiadania szkolnego przygotowania do wykonywania zawodu rolnika osób pracujących w gospodarstwach wysokotowarowych i reszcie ze sprzedażą produkcji rolniczej. W 1992 roku szkolnym wykształceniem rolniczym legitymowało się 34% osób stale i w pełnym wymiarze czasu pracy zatrudnionych w gospodarstwach wysokotowarowych i 16 z pozostałych jednostek rynkowych. Trzydzieści lat później, tj. w 2005 roku, te udziały wynosiły odpowiednio 44 i 24%.

Niezależnie od skali rozpowszechnienia kwalifikacji rolniczych, w całym analizowanym okresie, wśród rolników z gospodarstw wysokotowarowych relatywnie wysoki i zwiększający się (z niespełna 27 do 39%) odsetek stanowiły osoby z szkolnymi kwalifikacjami nierolniczymi. Wzrost częstości występowania takiego kierunku edukacji był konsekwencją rozpowszechnienia w środowisku wiejskim kształcenia głównie na potrzeby pozarolniczych działów gospodarki⁹⁵. Jednak uwarunkowania na rynku pracy oraz zwiększająca się atrakcyjność zatrudnienia w dobrze uzbrojonym technicznie i zorganizowanym gospodarstwie wysokotowarowym spowodowała, że część osób z kwalifikacjami nierolniczymi wybrała zatrudnienie w działalności rolniczej. Ponadto współcześnie efektywne funkcjonowanie gospodarstwa rolnego wymaga od osób tam pracujących szeregu umiejętności i kompetencji wykraczających poza tradycyjnie rozumiane przygotowanie do wykonywania zawodu rolnika.

⁹⁵ F. Kapusta: *Zmiany czynników produkcji w rolnictwie polskim w latach 19950-2000*, [w:] *Przemiany w agrobiznesie i obszarach wiejskich oraz ich następstwa*, Akademia Ekonomiczna im. O. Langego, Wrocław 2002, s. 393.

4.3. Cechy społeczno-demograficzne kierowników gospodarstw

O uzyskiwanych efektach w działalności rolniczej w stosunkowo największym stopniu decydują osoby, które nią zarządzają⁹⁶. Ponieważ ich postawy, zaangażowanie i umiejętności w znaczącym zakresie decydują o sukcesie bądź porażce produkcyjnej i ekonomicznej prowadzonej działalności rolniczej. Z tego względu cechy (wiek, wykształcenie) kierowników mają decydujące znaczenie w wyznaczaniu zdolności konkurencyjnych gospodarstw, a przede wszystkim jej wzrostu.

Tabela 9. Struktura kierowników gospodarstw według cech demograficznych

Gospodarstwa	Odsetek kierowników w wieku			Udział kobiet wśród kierujących gospodarstwem
	produkcyjnym		poprodukcyjnym	
	mobilnym*	niemobilnym		
	Suma wiersza = 100			
1992				
wysokotowarowe	60,6	34,8	4,6	4,6
pozostałe rynkowe	49,1	40,7	10,3	20,2
1996				
wysokotowarowe	54,0	40,9	5,1	5,7
pozostałe rynkowe	47,9	40,2	11,8	21,2
2000				
wysokotowarowe	57,0	40,6	2,4	6,9
pozostałe rynkowe	46,9	43,5	9,6	21,4
2005				
wysokotowarowe	48,6	49,1	2,3	7,6
pozostałe rynkowe	45,3	46,2	8,4	21,2

*Do tej grupy dołączono kierowników w wieku przedprodukcyjnym, która obejmowała 2-5 osób. Te incydentalne sytuacje dotyczyły wyłącznie gospodarstw nie zakwalifikowanych do grupy podmiotów wysokotowarowych.

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000, 2005.

Z wykonanych analiz wynika, że pomimo odnotowanego w latach 1992-2005 pewnego spowolnienia zmian pokoleniowych osób zarządzających działalnością rolniczą⁹⁷, to w 2005 roku nadal strukturę demograficzną kierowników

⁹⁶ Wagę uwarunkowań związanych z kierującym gospodarstwem rolnym oraz prowadzonego przez niego sposobu organizacji produkcji oraz efektywności wykorzystania czynników produkcyjnych podkreślają między innymi: B. Klepacki: *Wybrane pojęcia z zakresu organizacji gospodarstw, produkcji i pracy w rolnictwie*, SGGW, Warszawa 1997, s. 68 i dalsze, a przede wszystkim Z. Kowalski: *Efekty skali a efektywność technologii i poziom zarządzania w rolnictwie rodzinnym*, ART, Bydgoszcz 1996, s. 65 i następne.

⁹⁷ Z danych ankietowych wynika, że w latach 1992-1996 średnio w roku w 3,6% gospodarstw wysokotowarowych nastąpiła zmiana osoby kierującej wywołana przyczynami demograficznymi, w okresie 1996-2000, takie przypadki odnotowano średnio rocznie w 2,9% jednostek wysokotowarowych, zaś w pięcioleciu 2000-2005 analogiczny wskaźnik wynosił 2,1%.

gospodarstw wysokotowarowych należy uznać za korzystną (tab. 9), ponieważ udział gospodarujących w wieku produkcyjnym mobilnym wynosił prawie 49%. Niemniej jednak był wyraźnie niższy niż w 1992 roku, kiedy osoby w wieku do 44 lat stanowiły blisko 61% kierujących takimi podmiotami. Zwiększył się natomiast odsetek w wieku produkcyjnym niemobilnym. W analizowanym trzynastoleciu wzrósł on z niespełna 35% do ponad 49%. Równocześnie dwukrotnemu (z prawie 5% do ponad 2%) ograniczeniu ulegał udział osób zarządzających jednostkami wysokotowarowymi będących w wieku poprodukcyjnym. W pozostałych gospodarstwach rynkowych ten odsetek zmniejszył się tylko z 10 do 8%.

Trzeba również nadmienić, że w przypadku starszych wiekiem kierowników podmiotów wysokotowarowych prawie wszyscy posiadali następców. W większości były to osoby pracujące stale w gospodarstwie, które deklarowały zamiar przejęcia go w niedalekiej przyszłości. Odmienną sytuację odnotowano w grupie pozostałych podmiotów rynkowych. W ich zbiorze pomimo ograniczenia skali braku następców, w 2005 roku nadal ok. 7% gospodarstw nie posiadało sukcesorów chętnych do ich przejęcia.

Tabela 10. Wykształcenie ogólne kierowników gospodarstw

Gospodarstwa	Odsetek osób z wykształceniem			
	podstawowym i gimnazjalnym	zasadniczym zawodowym	średnim i pomaturalnym	wyższym
	Suma wiersza = 100			
1992				
wysokotowarowe	40,1	36,5	21,3	2,1
pozostałe rynkowe	58,2	28,3	12,1	1,4
1996				
wysokotowarowe	25,1	45,7	26,9	2,4
pozostałe rynkowe	45,3	38,9	14,5	1,3
2000				
wysokotowarowe	19,6	53,1	24,2	3,1
pozostałe rynkowe	37,4	46,0	14,5	2,1
2005				
wysokotowarowe	18,8	46,6	28,9	5,7
pozostałe rynkowe	27,4	47,0	20,9	4,7

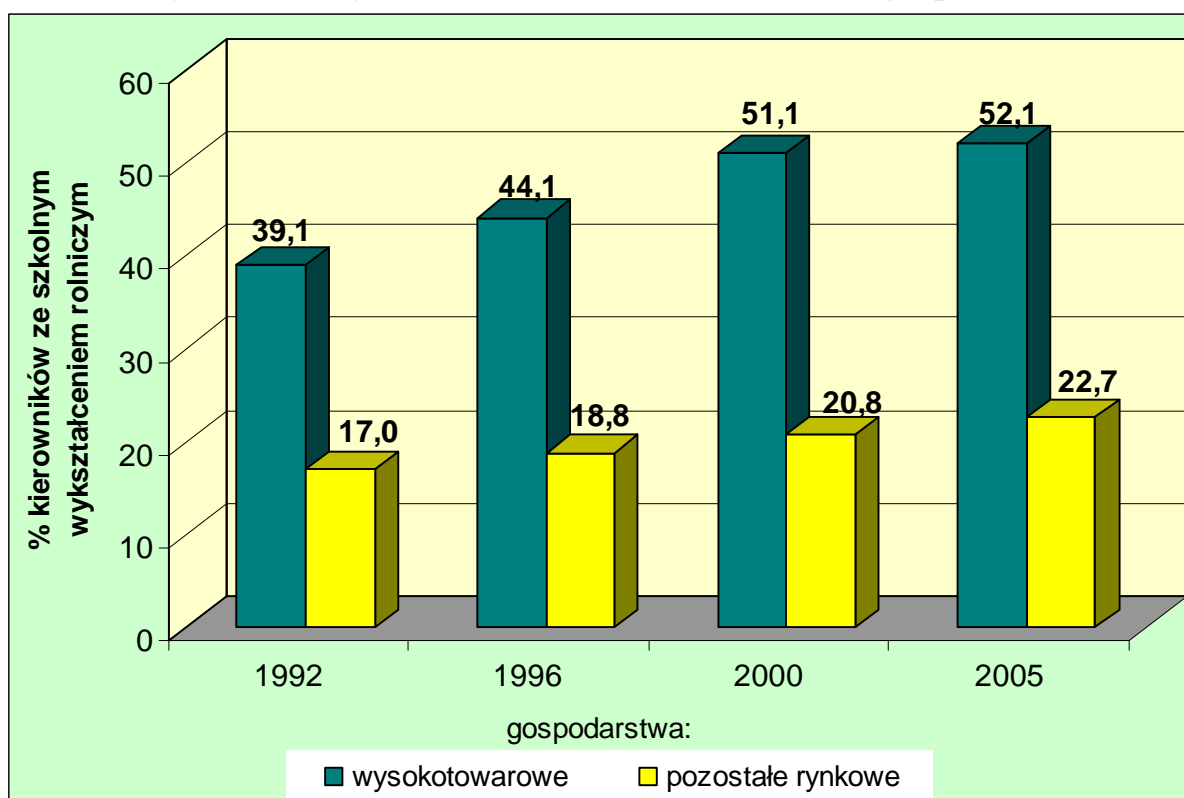
Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000, 2005.

Zmiany pokoleniowe w zbiorowości kierowników gospodarstw wysokotowarowych związane były z coraz wyższym poziomem ich edukacji. W latach 1992-2005 w tej grupie ponad dwukrotnie (z 40 do 19%) zmniejszył się udział gospodarujących, którzy ukończyli szkołę na poziomie ustawowo wymaganym. W całym analizowanym okresie najbardziej powszechnym wykształceniem ponad minimum ustawowe było wykształcenie zasadnicze zawodowe. Chociaż po wzro-

ście rozpowszechnienia tego poziomu edukacji (z 37% w 1992 roku do 53% w roku 2000), w ostatnim badanym pięcioleciu odsetek kierowników, którzy ukończyli zasadniczą szkołę zawodową zmniejszył i w 2005 wyniósł niespełna 47%. Jednocześnie odnotowano postęp na szczeblu szkół średnich i pomaturalnych (zwyżka z 21 do 29%) oraz wyższych (z 2 do 6%).

Pomimo tego, że odnotowano znaczącą poprawę poziomu skolaryzacji również wśród kierujących resztą gospodarstw produkujących na rynek, to jednak zarządzający podmiotami wysokotowarowymi, w 2005 roku podobnie jak w latach wcześniejszych byli lepiej wykształceni niż gospodarujący z pozostałych gospodarstw rynkowych. Zdecydowanie mniej niż wśród reszty kierowników było w ich gronie osób kończących edukację na poziomie szkoły podstawowej, bądź gimnazjum (niespełna 19% wobec ponad 27%).

Wykres 15. Wykształcenie rolnicze kierowników gospodarstw

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000, 2005.

O profesjonalnym podejściu kierowników gospodarstw do wykonywanej pracy najdobitniej świadczy uzyskanie szkolnego wykształcenia rolniczego. W analizowanym okresie 1992-2005 następowała poprawa w tym zakresie w obydwu wyodrębnionych kategoriach gospodarstw. Jednak te pozytywne zmiany skupiały się głównie w gronie zarządzających podmiotami wysokotowarowymi. W konsekwencji rozpowszechnienie szkolnych kwalifikacji rolniczych

wśród osób zarządzających gospodarstwami wysokotowarowymi wskazywała nie tylko na ich lepsze przygotowanie do wykonywania zawodu rolnika niż kierujących resztą podmiotów rynkowych, ale również na narastanie dystansu w tym zakresie (wykres 15). W 1992 roku udział kierowników ze szkolnym wykształceniem rolniczym w grupie jednostek wysokotowarowych był o 22 p.p. (39% wobec 17%) wyższy niż wśród reszty użytkowników gospodarstw rynkowych. Trzydzieści lat później ten dystans wynosił już 29 p.p. (52% wobec 27%).

Należy jednak zaznaczyć, że pomimo poprawy w zakresie rozpowszechnienia edukacji zawodowej wśród rolników nadal, znaczna grupa kierowników gospodarstw produkujących na sprzedaż nie posiadała kwalifikacji o kierunku rolniczym. Przy czym w grupie zarządzających podmiotami wysokotowarowymi wysokość udziału takich osób była znacząco niższa niż wśród reszty użytkowników jednostek rynkowych. W 2005 roku te udziały wynosiły odpowiednio 30 i 57%.

4.4. Nakłady pracy

Przeobrażenia w stosowanych technikach i strukturze produkcji oraz pozytywne zmiany w cechach populacji pracującej w działalności rolniczej skutkowały procesami racjonalizacji zatrudnienia w gospodarstwie. Te tendencje znalazły odzwierciedlenie w zmianach nakładów pracy⁹⁸ (tab. 11).

Z danych ankietowych wynika, że w latach 1992-2005 łączne nakłady pracy w przeliczeniu na 1 gospodarstwo wysokotowarowe zmniejszyły się o 10% (z 2,23 do 2,00 AWU). Te tendencje potwierdziła również analiza danych o nakładach pracy w odniesieniu do obszaru. Wielkość tego wskaźnika zmniejszyła się o prawie 51% (z 13,8 do 6,8 AWU na 100 ha UR). Te zmiany należy wiązać przede wszystkim z ograniczeniem zatrudnienia członków rodziny rolniczej. Przy czym relatywnie duże znaczenie procesów racjonalizacji wykorzystania własnej siły roboczej w całkowitych nakładach pracy w gospodarstwach wysokotowarowych wynika nie tylko z tempa zachodzących zmian, ale również racji dominującego ich udziału. W latach 1992-2005 w gospodarstwach wysokotowarowych nakłady pracy własnej rodziny rolniczej zmniejszyły się o ponad 53% (z 12,4 do 5,8 FWU na 100 ha UR). Natomiast nakłady

⁹⁸ Nakłady pracy obejmują pracę członków rodziny rolniczej oraz osób obcych (najemną oraz pomoc sąsiedzką. Nie uwzględniono czynności wykonywanych przez pracowników kontraktowych (np. wykonujących usługi mechanizacyjne). Zostały one wyrażone w ekwiwalencie pełnego etatu, tj. pełnozatrudnionych. Oznacza to, że jest to równoznaczne z sytuacją, gdy 1 osoba pełnozatrudniona pracuje w działalności rolniczej 2120 godzin w ciągu roku, tj. 265 dni po 8 godzin dziennie. Odpowiada to 1 rocznej jednostce pracy, co skrótowo oznaczone – AWU, przy czym pracę członków rodziny rolniczej – FWU.

pracy obcej w przeliczeniu na 100 ha UR w 2005 roku w stosunku do roku 1992 były o 40% niższe (1,0 AWU wobec 1,4 AWU), zaś ich udział pracy w całkowitych nakładach pracy w segmencie wysokotowarowym był o 5 p.p. wyższy i wynosił odpowiednio 15 i 10%.

Tabela 11. Nakłady pracy w działalności rolniczej

Rok	Roczne jednostki pracy w gospodarstwach							
	wysokotowarowych				pozostałych rynkowych			
	ogółem na		w tym		ogółem na		w tym	
			własnej na				własnej na	
1 gospodarstwo	100 ha UR	1 gospodarstwo	100 ha UR	1 gospodarstwo	100 ha UR	1 gospodarstwo	100 ha UR	
1992	2,23	13,8	2,00	12,4	1,48	21,2	1,44	20,6
1996	2,12	9,3	1,80	7,9	1,38	19,5	1,35	19,2
2000	2,05	8,8	1,67	7,2	1,27	18,0	1,24	17,6
2005	2,00	6,8	1,72	5,8	1,13	15,7	1,10	15,3

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000, 2005.

Procesy ograniczania zatrudnienia w gospodarstwach wysokotowarowych z różnym nasileniem zaznaczyły się w kolejnych badanych okresach. Tempo tych zmian stanowiło wypadkową oddziaływania wielu różnorodnych czynników. Było ono przede wszystkim powiązane ze zmianami w ogólnej sytuacji gospodarczej oraz ich oddziaływaniem na rolnictwo, zwłaszcza uwarunkowania na nierolniczym rynku pracy i stan koniunktury rolniczej. Pewne znaczenie miały również przeobrażenia w stosowanych technologiach w wytwórczości rolniczej i poprawa wyposażenia w środki mechanizacji, procesy koncentracji gruntów rolniczych, przeobrażenia w profilu produkcyjnym gospodarstw wysokotowarowych.

Tendencja do obniżania zatrudnienia w relacji do obszaru szczególnie silnie uwidoczniła się czterolecie 1992-1996, tj. kiedy po okresie terapii szokowej (1991-1992) odnotowano ogólnie wysokie tempo wzrostu gospodarczego (od 1993 roku) i pewną poprawę na pozarolniczym rynku pracy⁹⁹ i zaznaczyła się również poprawa koniunktury w rolnictwie. A wzrost dochodów z działalności rolniczej zaktywizował procesy restrukturyzacji i modernizacji gospodarstw, które dodatkowo wsparło środkami budżetowymi i uruchomieniem relatywnie dużej i atrakcyjnej oferty kredytów preferencyjnych. W konsekwencji w latach 1992-1996 w analizowanej grupie podmiotów wysokotowarowych nakłady pracy w przeliczeniu na 100 ha UR zmniejszały się o około 8% średnio w ciągu roku.

W latach 1996-2000 nastąpiło znaczące wyhamowanie procesu zmniejszania zatrudnienia w jednostkach wysokotowarowych. W tym czasie nakłady pracy na

⁹⁹ Por. A. Woś: *Rolnictwo polskie 1945-2000. Porównawcza analiza systemowa*. IERiGŻ, Warszawa 2000, s. 10, 61.

100 ha UR pomniejszały się średniorocznie tylko o nieco ponad 1%. Tak drastyczne ograniczenie tych tendencji zapewne było spowodowane powtórным narastaniem sytuacji kryzysowej w całej gospodarce, co przełożyło się na warunki ekonomiczne w rolnictwie (spadek dochodów, a w konsekwencji na ograniczenie aktywności inwestycyjnej) i wzrost asymetrii na rynku pracy.

W pięcioleciu 2000-2005 odnotowano wzrost skłonności do racjonalizacji zatrudnienia w gospodarstwach wysokotowarowych. W tym pięcioleciu nakłady pracy w relacji do powierzchni podmiotów wysokotowarowych obniżały się średniorocznie o prawie 5%. Te pozytywne zmiany wiązać należy przede wszystkim ze zdynamizowaniem procesów koncentracji gruntów rolniczych i wzrostem liczby jednostek relatywnie dużych obszarowo, a przede wszystkim poprawy technicznego wyposażenia gospodarstw i wzrostu nowoczesności i kompleksowości poziomu mechanizacji prac w gospodarstwie oraz zwiększeniem zakresu specjalizacji profilu produkcyjnego jednostek wysokotowarowych.

Wśród pozostałych gospodarstw z produkcją na sprzedaż również zaznaczyły się tendencje do ograniczania nakładów pracy, przy czym ich natężenie było wyraźnie słabsze niż w jednostkach wysokotowarowych. W wyniku tego w 2005 roku nakłady pracy na 100 ha UR w gospodarstwach wysokotowarowych były ponad dwukrotnie mniejsze wśród pozostałych ze sprzedażą produkcji rolniczej (6,8 WU wobec 15,7 AWU). Trzynastcie lat wcześniej analogiczna różnica była znacznie mniejsza i wynosiła niespełna 54% (13,8 AWU wobec 21,2 AWU).

II. Tendencje produkcyjne i organizacyjne

Rezultatem działalności wytwórczej prowadzonej w poszczególnych gospodarstwach rolnych stanowi przede wszystkim produkcja rolnicza, a wielkość jaką udało się spieniężyć wyznacza położenie rynkowe danego podmiotu. Skala sprzedaży określa jednocześnie pozycję konkurencyjną poszczególnych jednostek.

W warunkach nasilającej się rywalizacji jednym ze sposobów zdobywania, a następnie zachowania, a także powiększania udziału gospodarstwa na rynku, którego jest uczestnikiem stanowi szybkie dostosowanie produkcji do efektywnego popytu na artykuły rolnicze. Sprostanie tym wymogom wiąże się ze zmianami w profilu produkcyjnym poszczególnych gospodarstw, a wytwarzane produkty rolnicze muszą być nie tylko konkurencyjne cenowo (czyli o stosunkowo niskich kosztach produkcji), ale muszą spełniać wymagania odbiorców, czyli powinny być również konkurencyjne jakościowo¹⁰⁰. Uczynienie zadość tym warunkom wymaga między innymi ograniczenia asortymentu produktów

¹⁰⁰ A. Woś: *Konkurencyjność potencjalna polskiego rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 2001, s. 17.

wytwarzanych na rynek i relatywnie stabilnych powiązań z odbiorcami surowców rolniczych.

1. Profil produkcji na rynek

Zasoby produkcyjne gospodarstwa rolnego umożliwiają osiągnięcie określonych rozmiarów produkcji i mają bezpośredni wpływ na wielkość sprzedaży oraz potencjał konkurencyjny. W warunkach liberalnego rynku jednym ze sposobów wzmacniania zdolności konkurencyjnych gospodarstw rolnych, czyli trwałych umiejętności do zdobywania, a następnie zachowania, a także powiększania udziału na rynku, którego jest uczestnikiem¹⁰¹, jest ograniczanie asortymentu artykułów rolniczych wytwarzanych przez poszczególne gospodarstwa. Takie tendencje dotyczą przede wszystkim gospodarstw towarowych o dużej koncentracji produkcji. W 1992 roku średnio z gospodarstw wysokotowarowych trafiały na rynek 4,4 grupy (rodzaje) produktów rolniczych¹⁰², podczas gdy w 2005 roku były to już 2,5. O uproszczeniu profilu produkcji świadczył również coraz większy udział gospodarstw koncentrujących się na jednym kierunku produkcji rolniczej – roślinnym bądź zwierzęcym. W analizowanym okresie w grupie jednostek wysokotowarowych odsetek gospodarstw sprzedających tylko artykuły roślinne wzrósł z 12 do 25%, a gdy były to wyłącznie produkty zwierzęce – z niespełna 10 do 28%.

Rezultatem dążenia rolników z jednostek wysokotowarowych do uproszczenia profilu produkcji było przede wszystkim dalsze zmniejszenie rozproszenia producentów sprzedających poszczególne rodzaje surowców rolniczych. W latach 1992-2005 w grupie gospodarstw wysokotowarowych obniżył się udział jednostek produkujących na rynek: zboża (z 47 do 44%), ziemniaki (z 41 do 18%), rośliny przemysłowe (z 42 do 37%), żywiec wołowy i mleko (z 74 do 57%), tuczniaki (z 75 do 49%), produkty szklarniowe (z 11 do 2%), artykuły drobiarskie (z 12 do 2%). W przypadku produkcji drobiarskiej, ograniczeniu odsetka sprzedających dotyczyło artykułów pochodzących z chowu przydomowego, gdyż udział gospodarstw wysokotowarowych oferujących jaja i żywiec drobiowy z ferm utrzymał się na tym samym poziomie (2%). Ponadto nie uległ zmia-

¹⁰¹ Zob. J. Kulawik: *Efektywność a konkurencyjność*, [w:] *Analiza efektywności gospodarowania i funkcjonowania przedsiębiorstw rolnych powstałych na bazie majątku byłych PGR*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, s. 27-31.

¹⁰² Produkty sprzedawane przez gospodarstwa podzielono na następujące grupy: zboża, ziemniaki, rośliny przemysłowe, uprawy nasienne, warzywa gruntowe, owoce, grzyby, produkty spod osłon, konie, trzodę chlewną, bydło i mleko, żywiec drobiowy i jaja, żywiec barani i wełnę oraz pozostałe (artykuły pszczelarskie, zwierzęta futerkowe, zioła, kozy, strusie itp.).

nie udział jednostek wysokotowarowych sprzedających warzywa (po około 22%), owoce (16%), pozostałe artykuły rolnicze (ziola, zwierzęta futerkowe, kozy i strusie), produkty nasienne oraz konie (po około 2%).

Należy również dodać, że w analizowanym okresie z oferty rynkowej gospodarstw wysokotowarowych zniknęły takie produkty jak owoce, artykuły pszczelarskie i grzyby, które nie cieszyły się popularnością już w 1992 roku¹⁰³.

Tabela 12. Zmiany w strukturze wartości produktów sprzedawanych przez gospodarstwa wysokotowarowe

Rok	Udział w wartości sprzedaży całkowitej										
	zbóż	ziemniaków	roślin przemysłowych	warzyw	owoców	art. spod osłon	żywca		mleka	art. drobiarskich	pozostałych*
							wieprzowego	wołowego			
Suma wiersza = 100											
1992	3,4	4,4	5,4	4,9	11,9	7,9	31,2	7,4	6,7	15,4	1,4
2005	10,3	2,0	13,7	7,3	8,9	0,8	27,5	5,8	19,5	3,1	1,1

*Tę grupę stanowiły: nasiona roślin uprawnych, konie, kozy i mleko kozie, owce i wełna.

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2000 i 2005.

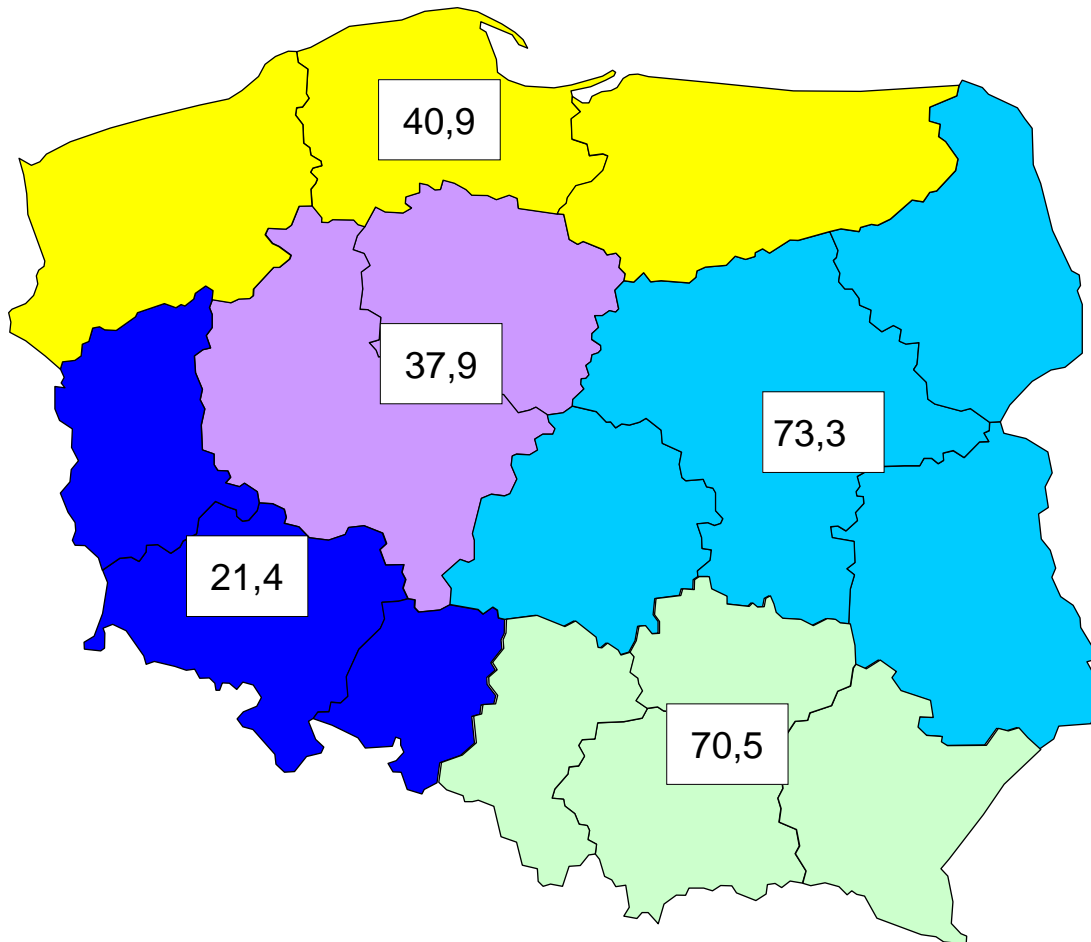
Procesy, jakie w latach 1992-2005 zaznaczyły się w działalności produkcyjnej na rynek w gospodarstwach wysokotowarowych dotyczyły również zmian w obrębie struktury wartości produkcji towarowej (tab. 12). W 2005 roku w stosunku do 1992 roku: zwiększył się udział warzyw (z 5 do 7%) i prawie trzykrotnie wzrósł udział: roślin przemysłowych (z 5 do 14%) i mleka (z 7 do 20%) i zbóż (z 3 do 10%). Jednocześnie w latach 1992-2005 w wartości sprzedaży zmniejszył się udział owoców (z 12 do 9%), żywca wieprzowego (z 31 do 28%) i wołowego (z 7 do 6%). Ponadto ośmiokrotnemu ograniczeniu uległ udział artykułów wyprodukowanych pod osłonami (z 8 do 1%), pięciokrotnemu udział produktów drobiarskich (z 15 do 3%), a dwukrotnemu – udział ziemniaków (z 4 do 2%). Na tym samym poziomie utrzymał się tylko udział wartości zbywanych upraw nasiennych, koni, kóz i mleka koziego, owiec i wełny (w sumie stanowiły one około 1%).

Ranga poszczególnych artykułów rolniczych w tworzeniu wartości produkcji towarowej była zbliżona w całym kraju, przy czym przedstawione powyżej tendencje z różnym nasileniem zaznaczyły się w poszczególnych makroregionach. Odnotowane różnice wynikały z terytorialnych odmienności w strukturach rolniczych, a przede wszystkim były uwarunkowane tradycjami produkcyjnymi poszczególnych terenów. Na przykład w makroregionie środkowozachod-

¹⁰³ W 1992 roku produkcję towarową pieczarek i boczniaków, artykułów pszczelarskich i owiec prowadziło od 0,2 do 2,5% gospodarstw wysokotowarowych.

nim wyjątkowo silnie zaznaczył się udział sprzedaży żywca wieprzowego (46%) i wołowego (8%) w ogólnej wartości rolniczej produkcji towarowej.

Mapka 4. Przestrzenne zróżnicowanie udziału gospodarstw wysokotowarowych uzyskujących co najmniej $\frac{3}{4}$ ogólnej wartości rolniczej produkcji towarowej ze sprzedaży jednego rodzaju artykułów*

*Oznaczenia makroregionów i województwa, jakie obejmują (mapka 1).

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2005.

Z kolei produkcja towarowa jednostek wysokotowarowych z makroregionu środkowowschodniego cechowała się szczególnie dużym udziałem wartości sprzedanego mleka (33%) i artykułów drobiarskich (8%). Na tym terenie znaczna była również wartość upłynnionej trzody chlewnej (28%). W strukturze produkcji sprzedanej dwóch makroregionów: południowo-zachodniego i północnego zwracał uwagę wysoki udział wartości zbóż (26-35%) i roślin przemysłowych (28-31%). Należy również dodać, że w pierwszym z wymienionych ma-

makroregionów znacząca była również sprzedaż ziemniaków (10%), zaś w drugim – mleka (20%). Z kolei produkcja towarowa gospodarstw wysokotowarowych makroregionu południowo-wschodniego charakteryzowała się szczególnie dużym udziałem wartości sprzedanych owoców (45%), warzyw (20%) i upraw spod osłon (4%).

Odzwierciedleniem podejmowanych działań w kierunku upraszczania profilu produkcyjnego gospodarstw wysokotowarowych były również zmiany w odsetku jednostek, w których można wydzielić artykuły tworzące podstawową ofertę rynkową gospodarstwa. Celem ustalenia zasięgu tego zjawiska pogrupowano jednostki wysokotowarowe według wysokości udziału jednego rodzaju produktu rolniczego w całkowitej wartości produkcji towarowej poszczególnych podmiotów¹⁰⁴. Zastosowanie tego kryterium analizy wykazało, że w latach 1992-2005 odnotowano wyraźny postęp w procesach upraszczania i specjalizacji profilu produkcyjnego gospodarstw wysokotowarowych. W tym czasie wzrósł (z 52 do 95%) udział jednostek, w których co najmniej 40% ogólnej wartości produkcji towarowej stanowiła sprzedaż jednego produktu. Jeszcze większe zmiany zaznaczyły się w przypadku, gdy ten wskaźnik wynosił przynajmniej 75%. W 2005 roku podmioty spełniające to kryterium stanowiły ponad 54% w grupie gospodarstw wysokotowarowych, podczas gdy trzynaście lat wcześniej było ich tylko około 15%.

Opisane tendencje w podejmowaniu działań w kierunku upraszczania i specjalizacji produkcji w gospodarstwach wysokotowarowych były podobne na terenie całego kraju. Równocześnie zaznaczyły się pewne przestrzenne różnice w nasileniu tych procesów. W dużej mierze należy je wiązać z terytorialnymi różnicami w tradycjach produkcyjnych poszczególnych makroregionów, gdyż wymogi technologiczne wytwarzania poszczególnych artykułów i konieczność przestrzegania zasad dobrej praktyki rolniczej w dużej mierze warunkują zakres specjalizacji w działalności rolniczej. Z danych ankietowych wynika, że w analizowanym okresie stosunkowo najbardziej procesy upraszczania kierunku produkcji gospodarstw wysokotowarowych były zaawansowane w makroregionach: środkowo-wschodnim i południowo-wschodnim. W 2005 roku w tej części kraju w ponad 70% jednostek wysokotowarowych wartość sprzedaży jednego rodzaju produktu stanowiła co najmniej 75% całkowitej wartości produkcji towarowej. Znacznie słabiej taka tendencja zaznaczyła się w makroregionie południowo-zachodnim, gdzie w podobnej sytuacji było tylko 21% jednostek wysokotowarowych.

¹⁰⁴ Przy wyliczaniu tego wskaźnika produkty łączono w grupy ze względu na podobne wymagania technologiczne (np. zboża) i powiązania w procesie ich wytwarzania (np. mleko i przetwory mleczne).

2. Powiązania rynkowe

Określając ewolucję położenia ekonomicznego gospodarstw rolnych należy uwzględnić również przeobrażenia w charakterze powiązań rynkowych. W sytuacji narastającej konkurencji szczególnego znaczenia nabiera budowanie trwałych więzi z odbiorcami produkcji rolniczej oraz podejmowanie wspólnych inicjatyw gospodarczych. Takie działania mają podstawowe znaczenie w stabilizacji warunków produkcji i sprzedaży artykułów rolniczych, co stanowi elementarny wymóg dla sprawnego funkcjonowania gospodarstwa i ograniczenia ryzyka w prowadzonej działalności rolniczej¹⁰⁵.

Tabela 13. Rozpowszechnienie i struktura umów kontraktacyjnych według czasu ich obowiązywania w gospodarstwach wysokotowarowych

Rok	Udział gospodarstw wysokotowarowych z umowami kontraktacyjnymi	Odsetek umów zawartych na:			
		1 rok	2-5 lat	6-10 lat	11 i więcej lat
1992	46,4	96,7	2,5	0,2	0,6
1996	51,9	93,7	3,1	0,8	2,4
2000	59,3	79,9	11,4	3,1	5,6
2005	79,9	80,1	6,2	4,2	10,5

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

Z zebranych danych wynika, że zarządzający jednostkami wysokotowarowymi energicznie zabiegali o stabilizację warunków zbytu dóbr wytworzonych w swoich gospodarstwach i pewnego ograniczenia żywiołowości procesów rynkowych. Takie możliwości dawały kontraktacje i stała współpraca z odbiorcami surowców rolniczych. Ponadto coraz częściej korzystali z form zbytu charakterystycznych dla rozwiniętych rynków produktów rolniczych, do których można zaliczyć rynki hurtowe i giełdy towarowej.

Z przeprowadzonych analiz wynika, że użytkownikom gospodarstw wysokotowarowych udało się relatywnie szybko zbudować względnie stabilne powiązania z odbiorcami produkcji rolniczej. Przy czym ta współpraca nie zawsze miała charakter sformalizowany¹⁰⁶. Jednak wraz z rozwojem stosunków rynkowych nastąpiły przeobrażenia w charakterze powiązań rynkowych i polegały one głównie na wzroście zakresu sformalizowania tych kontaktów. Dane ankietowe wskazują, że w latach 1992-2005 w grupie podmiotów wysokotowarowych wyraźnie wzrosła wysokość udziału jednostek zbywających surowce rolnicze

¹⁰⁵ A. Woś: *W poszukiwaniu modelu...*, op. cit., s. 35.

¹⁰⁶ Por. B. Karwat-Woźniak: *Możliwości rozwojowe chłopskiego rolnictwa na przykładzie gospodarstw wysokotowarowych*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005, s. 12.

w ramach kontraktacji. W 1992 roku około 46% zarządzających gospodarstwami wysokotowarowymi deklarowało zbyty w ramach kontraktów, w 1996 roku ten odsetek wynosił niemal 52%, w roku 2000 tenże udział stanowiło 59% a w roku 2005 – już ponad 80%. Z kolei wśród pozostałych podmiotów rynkowych zasięg kontraktacji uległ pewnemu ograniczeniu. W tej grupie częstość zbytu produkcji rolniczej w ramach kontraktów zmniejszyła się z ponad 23% w roku 1992 do niespełna 20% w 2005 roku.

Zmiany w skali rozpowszechnienia kontraktów powiązane były z przeobrażeniami w długości okresu ich obowiązywania oraz w asortymencie produktów, których dotyczyły. Te przemiany były wynikiem zmian zainteresowania odbiorców surowców rolniczych, czyli łączyły się z przeobrażeniami zachodzącymi w sferze przetwórstwa i handlu.

Z badań wynika, że w całym analizowanym okresie w ogólnej liczbie zawieranych umów dominowały kontrakty krótkookresowe na dostawę artykułów roślinnych. Należy jednak podkreślić, że coraz wyraźniej zaznaczała się tendencja do wydłużania czasu obowiązywania kontraktów. Wśród ogółu umów posiadanych w 2005 roku przez zarządzających gospodarstwami wysokotowarowymi, w stosunku do roku 1992, udział umów jednorocznych zmniejszył się z 97 do 80%, natomiast zwiększył się z niespełna 1 do 11% odsetek umów jedenastoletnich i dłuższych.

Kontrakty zawierane na stosunkowo długie okresy dotyczyły głównie produktów zwierzęcych, gdyż pozyskanie wysokiej jakości tego rodzaju artykułów wymaga dłuższego czasu oraz zaangażowania znacznie większych nakładów finansowych niż w przypadku produktów roślinnych. Z tego względu zarówno producenci rolni, jak i odbiorcy artykułów rolniczych, którzy często partycypowali w wydatkach na tworzenie potrzebnego zaplecza surowcowego (takie sytuacje dotyczyły zwłaszcza produkcji mleka), dążyli do stabilizacji warunków kupna i sprzedaży w długich okresach.

Według danych ankietowych w latach 1992-2005 potroił się (z około 13 do 38%) udział kontraktów na produkty zwierzęce¹⁰⁷. Ten wzrost dokonał się głównie po 2000 roku, gdyż na lata 1992-2000 przypada tylko 4 p.p. tej zwyżki (z 13 do 17%). Należy również dodać, że odniesieniu do rozpowszechnienia umów kontraktacyjnych na produkty roślinne odnotowano nie tylko tendencje odwrotne niż w przypadku artykułów zwierzęcych, ale również natężenie tych zmian było znacznie słabsze. W latach 1992-2005 udział jednostek wysokotowarowych ze sprzedażą produkcji roślinnej w ramach kontraktacji zmniejszył się z 88 do 62%, przy czym w pięcioleciu 2000-2005 ten odsetek obniżył się z 83 do 62%.

¹⁰⁷ Ten rozwój należy wiązać głównie ze zwiększeniem kontraktacji na mleko.

Wraz z rozwojem nowych instytucji rynku rolnego, zwłaszcza na poziomie hurtu pierwotnego, do których można zaliczyć między innymi rynki hurtowe i giełdy towarowe, rosło również zainteresowanie użytkowników gospodarstw indywidualnych tą formą sprzedaży. Wzrost udziału zorganizowanych rynków formalnych w zbywaniu płodów rolnych, pomaga między innymi w poprawie pozycji przetargowej producentów rolnych w stosunku do odbiorców wyprodukowanych przez nich dóbr, stabilizacji relacji podaży-popytu, obniżeniu kosztów transakcyjnych, wprowadzaniu standardów jakościowych oraz ułatwia przepływ informacji¹⁰⁸. Ponadto właściwie zorganizowane rynki hurtowe, a przede wszystkim giełdy towarowe umożliwiają zarządzanie ryzykiem cenowym na rynku rolnym¹⁰⁹. Z tego względu te instytucje nie tylko w pewnym zakresie porządkują rynek, ale także ułatwiają podejmowanie trafnych decyzji produkcyjnych¹¹⁰.

Z danych empirycznych wynika, że chociaż analizowana grupa gospodarstw wysokotowarowych cechowała się relatywnie dużą skalą produkcji na rynek¹¹¹, to w 2005 roku tylko niespełna 26% użytkowników jednostek wysokotowarowych upłynniało wytworzone produkty rolnicze na giełdach towarowych i rynkach hurtowych. Przy czym był to udział ponad trzykrotnie większy w stosunku do roku 2000, kiedy to po raz pierwszy zbadano skalę korzystania przez producentów rolnych z tych form handlu. Ponadto wraz ze wzrostem liczby zarządzających jednostkami wysokotowarowymi korzystających z giełd i rynków hurtowych w zbyciu produkcji rolniczej zwiększał również udział zbywających kompleksowo tym kanałem artykuły wytworzonej w swoich gospodarstwach. W 2005 roku ponad 61% kierujących jednostkami wysokotowarowymi na rynkach hurtowych i giełdach towarowych sprzedało co najmniej 75% wartości produkcji towarowej wytworzonej w użytkowanych gospodarstwach, podczas gdy pięć lat wcześniej taka sytuacja występowała tylko w 32% podmiotów tej grupy.

Z badań wynika, że wraz z rozwojem zbytu produkcji gospodarstw wysokotowarowych w ramach kontaktów formalnych, zmniejszała się skala stałej, ale nie-

¹⁰⁸ W Szymański, G. Krasowicz: *Modernizacja systemu dystrybucji produktów spożywczych w Polsce*, [w:] *Dylematy polityki rolnej. Integracja polskiej wsi i rolnictwa z UE*, FAPA, Warszawa 2000, s. 146 i 161.

¹⁰⁹ W. Rembisz: *Zarządzanie ryzykiem cenowym na rynkach rolnych*, [w:] *Rynek rolny w ujęciu funkcjonalnym*, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, s. 184-186, 193.

¹¹⁰ A. Woś: *Agrobiznes. Makroekonomika*, tom 1, Wydawnictwo Key Text, Warszawa 1996, s. 68.

¹¹¹ W 2005 roku średnia wartość rolniczej produkcji towarowej na 1 gospodarstwa w grupie jednostek wysokotowarowych wynosiła 162,3 tys. zł i była to wielkość pięciokrotnie większa niż wśród gospodarstw rolniczych, ale nie zakwalifikowanych do grupy wysokotowarowych, a jednocześnie dziesięciokrotnie przewyższała rozmiary sprzedaży uzyskanej przez pozostałe podmioty rynkowe.

formalnej współpracy z odbiorcami surowców, a udział rolniczych w tej zbiorowości. W analizowanym okresie odsetek podmiotów wysokotowarowych ze sprzedażą produkcji rolniczej stałemu odbiorcy zmniejszył prawie dwukrotnie i w 2005 roku taka sytuacja występowała w 31% gospodarstw wysokotowarowych, a udział wartości produkcji rolniczej upłynnionej tym sposobem wyniósł 17%. Z kolei wśród użytkowników reszty gospodarstw rynkowych zasięg współpracy ze stałymi, ale nieformalnymi odbiorcami produkcji rolniczej po okresie rozwoju w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku¹¹², a następnie uległ znacznemu ograniczeniu. W konsekwencji w 2005 roku w niespełna 18% pozostałych jednostek rynkowych występował zbyt stałemu odbiorcy, ale tym sposobem sprzedano aż ponad 33% wartości produkcji towarowej tej kategorii gospodarstw.

W 2005 roku z gospodarstw wysokotowarowych praktycznie wyeliminowany został obrót bezpośredni surowcami rolniczymi. Wprawdzie przypadki sprzedaży na targowisku lub sąsiadom odnotowano w około 32%, ale w tej formie upłynniono tylko 2% całkowitej wartości produkcji towarowej tej grupy. Przy czym trzynaście lat wcześniej analogiczne wskaźniki wynosiły odpowiednio 46 i 36%.

Zmniejszenie roli sprzedaży bezpośredniej w zbyciu produkcji rolniczej odnotowano również w grupie gospodarstw towarowych, ale nie spełniających kryterium podmiotu wysokotowarowego. Jednak nadal w 2005 roku z obrotu targowiskowego lub sąsiedzki korzystało ponad 58% użytkowników tej kategorii podmiotów i tym sposobem sprzedano ponad 16% wartości produkcji towarowej. Przy czym był to zakres wyraźnie mniejszy niż w 1992 roku, kiedy analogiczne udziały wynosiły odpowiednio ponad 84 i 46%.

III. Wyniki ekonomiczno-finansowe

Zachodzące przeobrażenia w wielkości i jakości zasobów produkcyjnych oraz przemiany w charakterze powiązań rynkowych i postęp w zaawansowaniu procesów upraszczania profilu produkcyjnego gospodarstw wysokotowarowych znalazły odzwierciedlenie w efektach ekonomicznych i finansowych tej grupy.

Wśród miar wyników ekonomiczno-finansowych rodzinnych gospodarstw rolnych można wyróżnić trzy grupy, a mianowicie:

- dochód,
- mierniki sprawności /efektywności/ gospodarowania,
- zdolność gospodarstwa do rozwoju.

¹¹² Z danych ankietowych wynika, że w latach 1992-2000 udział gospodarstw towarowych, ale nie zakwalifikowanych do grupy wysokotowarowych, w których występował zbyt stałemu, ale formalnemu odbiorcy zwiększył się z 20 do 46%

Za pomocą każdego z tych mierników można ocenić inną stronę działalności gospodarstwa rolnego. W pracy zostaną one przedstawione w taki sposób, na jaki pozwala posiadany materiał empiryczny i metodologia ustalania poszczególnych kategorii ekonomicznych.

1. Dochód

Rodzinne gospodarstwo rolne spełnia wobec rolnika i jego rodziny szereg różnorodnych funkcji, również wykraczających poza sferę ekonomiczną. Zwyczajowo utrzymuje się, że podstawowym celem funkcjonowania gospodarstwa jest działalność produkcyjna i dążenie do maksymalizacji uzyskiwanego z tej aktywności dochodu¹¹³.

Wraz rozwojem gospodarczym postępuje proces dywersyfikacji aktywności ekonomicznej ludności rolniczej. Z tego względu rodziny rolnicze (gospodarstwa domowe) uzyskują dochody: z gospodarstwa rolnego¹¹⁴, z pracy w działalności nierolniczej (najemnej i na własny rachunek) oraz ze źródeł niezarobkowych (głównie świadczeń społecznych). W konsekwencji współcześnie tylko część rodzin rolniczych utrzymuje się tylko z jednego źródła, tj. z działalność rolnicza¹¹⁵. Te zależności zaznaczyły się również w analizowanych kategoriach indywidualnych gospodarstw rolnych¹¹⁶.

Specyfika rolnictwa indywidualnego znajduje odzwierciedlenie w wielości kategorii ekonomicznych opisujących dochody rolnicze bądź sytuację dochodową ludności związanej z rolnictwem. Przy czym poszczególne mierniki mają znaczenia dla analizy różnych aspektów rodzinnego gospodarstwa rolnego oraz rodziny rolniczej¹¹⁷. Ogólnie można je podzielić na dwie grupy, z których

¹¹³ F. Tomczak: *Gospodarka rodzinna...*, op. cit., s. 230.

¹¹⁴ Dochód gospodarstwa stanowiły dochody ze sprzedaży produkcji rolniczej oraz dochody z działalności prowadzonej w oparciu o majątek gospodarstwa (np. usługi mechanizacyjne, agroturystyczne), a od 2005 roku również dopłaty bezpośrednie. Ze względu na charakter danych ankietowych dochody z produkcji rolniczej obliczono w oparciu o szacunki Zakładu Rachunkowości IERiGŻ-PIB, zgodnie z którymi tylko 40% wartości sprzedaży artykułów rolniczych spełnia funkcje dochodowe.

¹¹⁵ Zob. A. Sikorska: *Źródła utrzymania rodzin użytkujących gospodarstwa rolne*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 523, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006, s. 17-18.

¹¹⁶ Z zebranych danych empirycznych wynika, że niezależnie od cech użytkowanego gospodarstwa, zdecydowanie najliczniejszą grupę stanowiły rodziny posiadające więcej niż jedno źródło dochodów. W 2005 roku wśród użytkowników podmiotów wysokotowarowych, rodziny utrzymujące się wyłącznie z gospodarstwa rolnego stanowiły 24% i było to nieco więcej niż w 1992 roku (22%). Wśród reszty gospodarstw rynkowych w latach 1992-2005 odsetek rodzin z dochodami tylko z rolnictwa zmniejszył się z 15 do 11%.

¹¹⁷ Zob. J. St. Zegar: *Dochody w rolnictwie...*, op. cit., s. 39-40.

pierwsza odnosi się do rodziny rolniczej, zaś druga – do działalności rolniczej (wartość dodana, dochód rolniczy). Tym samym konieczne jest rozróżnianie dochodu, jako źródła utrzymania oraz wynagrodzenia zaangażowanych w działalność rolniczą czynników produkcji.

Na poziomie mikroekonomicznym do podstawowych kategorii dochodów zalicza się:

- **dochód rolniczy**, tj. dochód mający swe źródło jedynie w gospodarstwie rolnym, odzwierciedla poziom opłaty własnych czynników wytwórczych oraz zdolności prowadzonej działalności rolniczej do zapewnienia utrzymania rodziny rolniczej, a jego wielkość jest szczególnie ważna w kontekście możliwości rozwojowych gospodarstwa rolnego¹¹⁸.
- **dochód gospodarstw domowych**¹¹⁹, czyli sumę wszystkich dochodów uzyskiwanych przez poszczególnych członków rodziny rolniczej, czyli gospodarstw domowych związanych z użytkownikiem gospodarstwa, a jego wielkość przede wszystkim odzwierciedla możliwości zaspokajania potrzeb konsumpcyjnych rodziny rolniczej.

Ze względu na kształtowanie zdolności konkurencyjnych gospodarstw rolnych, w analizie przeobrażeń sytuacji ekonomicznej charakteryzowanych kategorii podmiotów skoncentrowano się głównie na zmianach w wielkości dochodu rolniczego. Jednak ze względu ściśle związki rodzinnego gospodarstwa rolnego z gospodarstwem domowym przedstawiono również różnice w poziomie dochodu ogólnego porównywanych zbiorowości (tab. 16).

Tabela 16. Wartości dochodu ogólnego w wyróżnionych grup gospodarstw.

Lata	Średnia wartość dochodów ogólnych rodzin z gospodarstw				Wskaźnik różnic (średnia wartość dochodu w pozostałych jednostkach rynkowych = 100)	
	wysokotowarowych		pozostałych rynkowych			
	wartości nominalne w tys. zł					
	rodzinę	osobę	rodzinę	osobę	rodzinę	osobę
1992	11,7	2,1	5,7	1,3	205	162
1996	40,8	7,8	13,7	3,3	298	236
2000	53,6	10,8	20,2	5,0	265	216
2005	92,9	19,0	29,0	7,3	320	260

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

Na podstawie danych tab. 16 można uznać, że w całym okresie objętym analizą, sytuacja dochodowa gospodarstw wysokotowarowych była wyraźnie

¹¹⁸ J. St. Zegar: *Dochody w rolnictwie...*, op. cit., s. 66.

¹¹⁹ W odniesieniu do dochodów gospodarstw domowych wyróżniamy dochód osobisty, dochód ogólnych, dochód rozporządzalny, dochód do dyspozycji.

lepsza niż pozostałych podmiotów produkujących. Należy podkreślić, że dysproporcje w wielkości ogólnych dochodów w porównywanych grupach gospodarstw, w kolejnych badanych okresach uległy znacznemu zwiększeniu. W 2005 roku ogólna wartość dochodów rodzin z gospodarstw wysokotowarowych wynosiła średnio 92,9 tys. zł i ponad trzykrotnie przewyższała całkowite dochody reszty rodzin użytkujących gospodarstwo rolne ze sprzedażą artykułów rolniczych, który przeciętny całkowity dochód stanowiło 29,0 tys. zł. Przy czym w 1992 roku analogiczna różnica była dwukrotna, a wartość dochodów wynosiła odpowiednio 11,7 i 5,7 tys. zł.

Tabela 17. Wskaźniki dynamiki nominalnych i realnych dochodów ogółem i z rolnictwa w wyodrębnionych grupach gospodarstw

Lata	Wskaźnik zmian dochodu w gospodarstwach (rok 1992 = 100)							
	ogólnego				rolniczego			
	nominalne		realne*		nominalne		realne*	
	wysokotowarowych	pozostałych	wysokotowarowych	pozostałych	wysokotowarowych	pozostałych	wysokotowarowych	pozostałych
1992	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1996	348,7	240,4	27,3	87,7	339,9	244,2	124,0	81,8
2000	458,1	354,4	110,1	85,2	423,3	351,3	101,8	84,4
2005	794,0	508,8	166,7	106,8	808,6	638,5	169,8	134,0

*Zdeflowowano skumulowanym wskaźnikiem wzrostu cen towarów i usług konsumpcyjnych GUS, który wyniósł za lata: 1992-1996 – 274,1%; 1992-2000 – 415,9%; 1992-2005 – 476,3%.

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

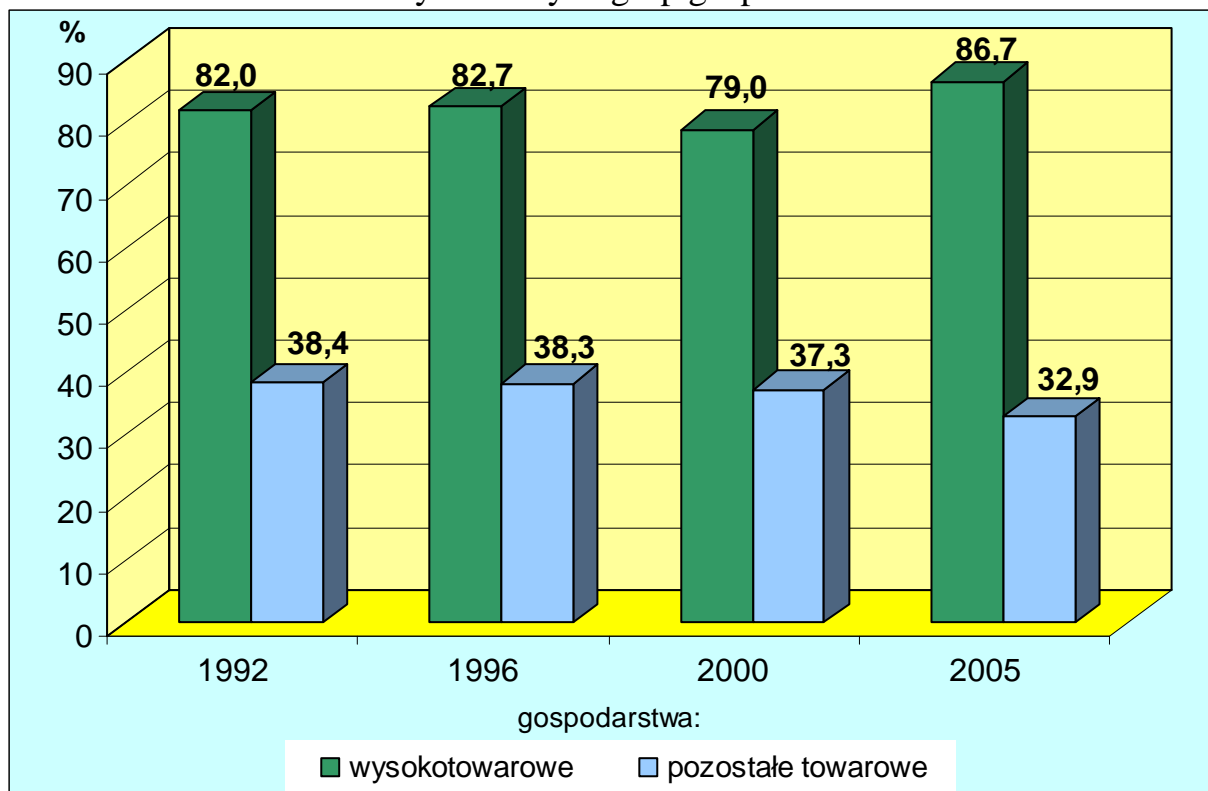
Według danych ankietowych, 2005 roku w stosunku do roku 1992 dochody ogólne rodzin z gospodarstw wysokotowarowych powiększyły się nominalnie prawie ośmiokrotnie, zaś realnie – prawie o 67%. Dynamika zwiększenia tych dochodów w grupie rodzin użytkujących pozostałe gospodarstwa rynkowe była niższa, albowiem wzrosły one nominalnie trzykrotnie, zaś realnie – o tylko o 7%.

Należy również podkreślić, że prawidłowość polegająca na dominacji dochodu rolniczego w całkowitych dochodach rodzin z jednostek wysokotowarowych, pomimo pewnych wahań w całym analizowanym okresie generalnie miała tendencję wzrostową.

Relatywnie lepsza i stale poprawiająca się kondycja finansowa segmentu rodzinnych gospodarstw wysokotowarowych była rezultatem przede wszystkim stosunkowo wysokiego tempa wzrostu dochodu z działalności rolniczej, stanowiącego główne źródło dochodu rodzin je użytkujących¹²⁰.

¹²⁰ Wśród pozostałych gospodarstw rynkowych w podobnej sytuacji było nie tylko znacznie mniej rodzin, ale również wielkość tej grupy systematycznie malała z 49% w 1992 roku do nieco ponad 31% w 2005 roku.

Wykres 16. Zmiany udziału dochodu rolniczego w dochodzie ogólnym rodzin z wyróżnionych grup gospodarstw

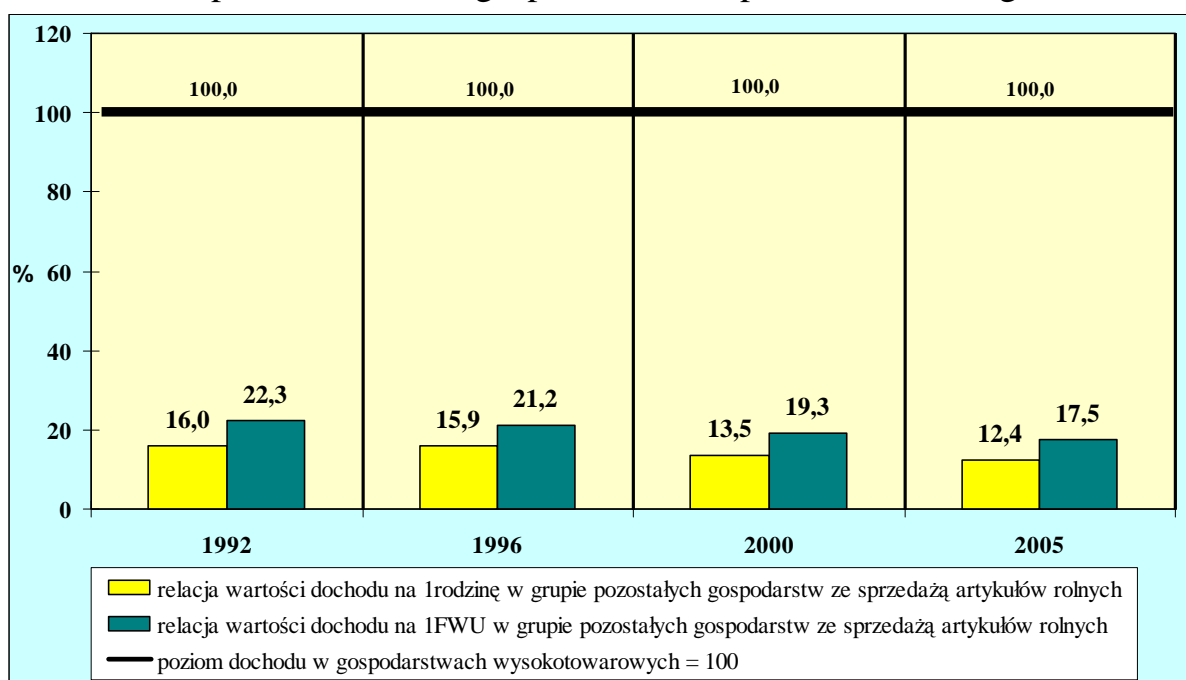

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

W latach 1992-2005 dochód rolniczy w gospodarstwach wysokotowarowych zwiększył się w ujęciu nominalnym ośmiokrotnie, zaś realnie o prawie 70%. Przy czym jego tempo wzrostu w gospodarstwach wysokotowarowych było dwukrotnie większe niż w pozostałych podmiotach rynkowych (tab. 17). Te różnice wskazywały między innymi na dużą determinację rolników z gospodarstw wysokotowarowych w kształtowaniu pozycji konkurencyjnej swoich warsztatów pracy i sięganiu po profity WPR.

Udział dochodu z działalności rolniczej w ogólnym dochodzie rodzin z jednostek wysokotowarowych powiększył się z 82% w 1992 roku do 87% w roku 2005. W tym samym czasie w pozostałych podmiotach rynkowych zaznaczył się odmienny proces, tj. udział dochodu z rolnictwa w całkowitym dochodzie rodzin z tej kategorii gospodarstw ulegał systematycznemu zmniejszeniu. W tym zbiorze jeszcze w 1992 roku dochód rolnictwa stanowił ponad 38% całkowitych dochodów, a w 2005 roku było to już tylko niespełna 33%.

Wykres 17. Relacje pomiędzy gospodarstwami wysokotowarowymi a resztą ze sprzedażą produkcji rolniczej w odniesieniu do wartości dochodu rolniczego w przeliczeniu na 1 gospodarstwo i 1 pełnozatrudnionego

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

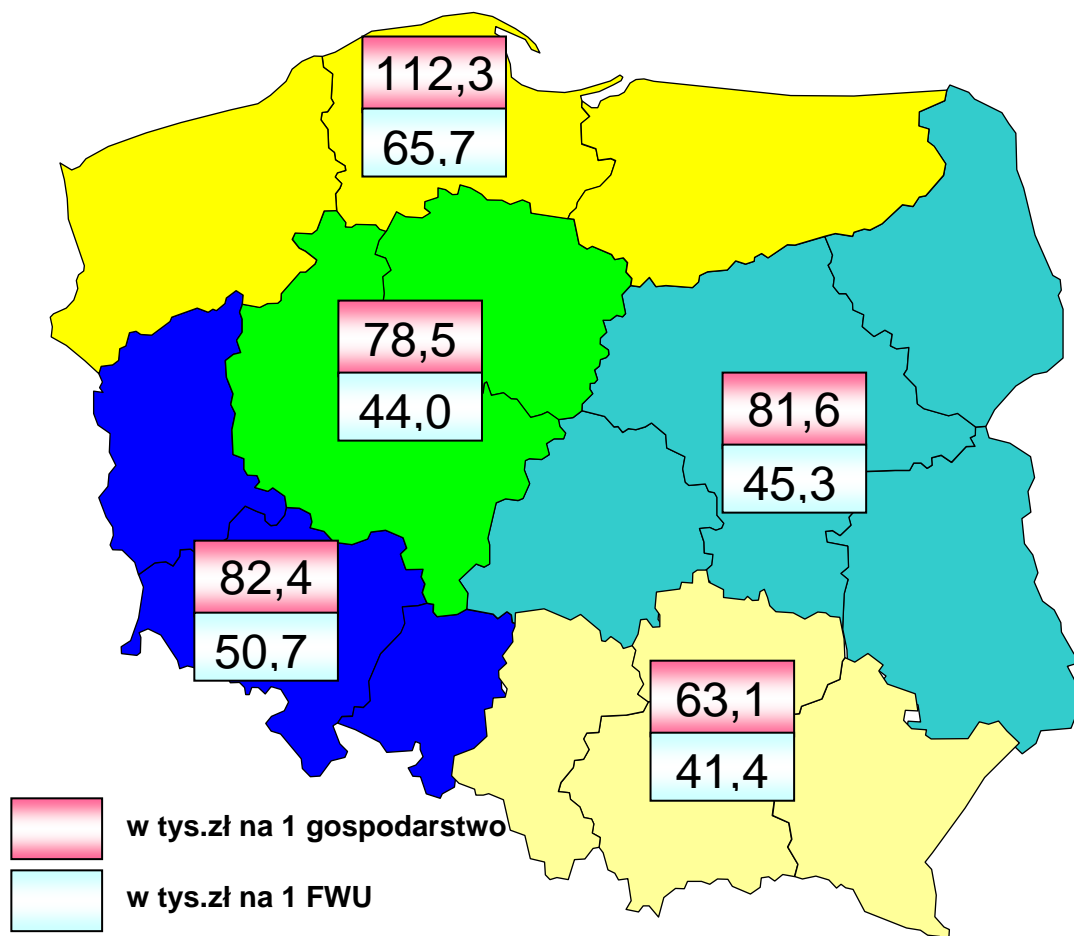
Konsekwencją przedstawionych powyżej odmienności było narastające rozwarstwienie pod względem wielkości uzyskiwanego dochodu rolniczego pomiędzy porównywanymi kategoriami gospodarstw. Te różnice wskazują również na poprawę zdolności konkurencyjnych jednostek wysokotowarowych.

W 2005 roku średnia wartość dochodu rolniczego na 1 rodzinę w segmencie wysokotowarowym wynosiła 80,5 tys. zł, a w przeliczeniu na 1 FFW – 46,8 tys. zł. Analogiczne wielkości wśród reszty gospodarstw towarowych kształtowały się adekwatnie w kwotach prawie 10,0 oraz 9,1 tys. zł, czyli stanowiły odpowiednio około 12 i 18% porównywalnych dochodów uzyskanych w zbiorze jednostek wysokotowarowych. Trzynaście lat wcześniej analogicznie liczona różnica wynosiła stosownie 16 i 22%.

W 2005 roku, podobnie jak i w latach wcześniejszych wielkość dochodu rolniczego uzyskiwanego w zbiorze gospodarstw wysokotowarowych była bardzo zróżnicowana przestrzennie (mapka 5). Największą, a jednocześnie o około 40% wyższą niż średnio w całym segmencie rodzinnych gospodarstw wysokotowarowych, wartością dochodu w przeliczeniu na 1 rodzinę (112,3 tys. zł wobec 80,5 tys. zł) i na 1 w pełni zatrudnionego członka rodziny rolniczej (65,7 tys. zł wobec 46,8 tys. zł) cechowały się jednostki wysokotowarowe w makroregionie północnym. Należy przypomnieć, że były to stosunkowo nieliczne, ale największe obszarowo gospodarstwa i ich średnia powierzchnia wy-

nosiła 61,9 ha UR, czyli były one ponad dwukrotnie większe niż przeciętnie w całym zbiorze podmiotów wysokotowarowych (29,5 ha UR). Tym samym należy uznać, że osiągnięte przez użytkowników gospodarstw wysokotowarowych wielkości dochodu rolniczego były w głównej mierze konsekwencją dużego areалу upraw¹²¹.

Mapka 5. Zróznicowanie makroregionalne w wartości dochodu rolniczego w gospodarstwach wysokotowarowych

*Oznaczenia makroregionów i województwa, jakie obejmują (mapka 1).

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2005.

Najniższą wartość dochodu rolniczego uzyskiwały rodziny użytkujące gospodarstw wysokotowarowe w makroregionie południowo-wschodnim. Tam przeciętna wartość dochodu z działalności rolniczej w przeliczeniu na 1 rodzinę wynosiła 63,1 tys. zł, a 1 FWU – 41,4 tys. zł. Czyli były to wielkości mniejsze

¹²¹ Zob. B. Karwat-Woźniak: *Spoleczno-ekonomiczne cechy gospodarstw rodzinnych gospodarstw wysokotowarowych (zmiany w latach 2000-2005)*, Raport nr 83, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, s. 35.

niż analogiczne wskaźniki w całej badanej grupie jednostek wysokotowarowych odpowiednio o prawie 22 i 12%.

Tabela 18. Zróżnicowanie dochodu rolniczego rodzin z wyróżnionych kategorii gospodarstw indywidualnych

Gospodarstwa	Wielkość wskaźnika Giniego (w %) w roku			
	1992	1996	2000	2005
- wysokotowarowe	31,8	31,9	32,9	34,9
- pozostałe towarowe	45,0	45,9	48,1	49,4

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

Wraz ze zmianami w wielkości uzyskiwanych dochodów z działalności rolniczej coraz wyraźniej zaznaczały się tendencje do pogłębiania skali ich zróżnicowania. Świadczy o tym wzrost indeksu Giniego¹²². Przy czym w całym analizowanym okresie zróżnicowanie dochodu z gospodarstwa było wyraźnie niższe w grupie podmiotów wysokotowarowych niż wśród reszty jednostek rynkowych (tab. 18).

2. Sprawność gospodarowania

Przytoczone znaczące różnice w wielkości dochodu rolniczego w porównywanych kategoriach gospodarstw wynikały nie tylko z rozbieżności wielkości zaangażowanych środków produkcji (zwłaszcza ziemi) analizowanych podmiotów, ale również wiązały się z dysproporcjami w sprawności wykorzystania posiadanego potencjału wytwórczego.

W literaturze przedmiotu istnieje znaczna liczba mierników umożliwiających analizę sprawności (efektywności) gospodarowania w mikroskali. Do najprostszych należą relacje typu efekt/nakład, a w szczególności relacje wartości produkcji rolniczej (lub dochodu rolniczego) do zaangażowanej produkcyjnie ziemi, wielkości nakładów pracy oraz wartości poniesionych nakładów materialnych.

Ze względu na charakter danych ankietowych możliwa była tylko częściowa analiza różnic w sprawności gospodarowania i tylko wyłącznie poprzez odniesienie wartości rolniczej produkcji towarowej do zasobów ziemi i pracy.

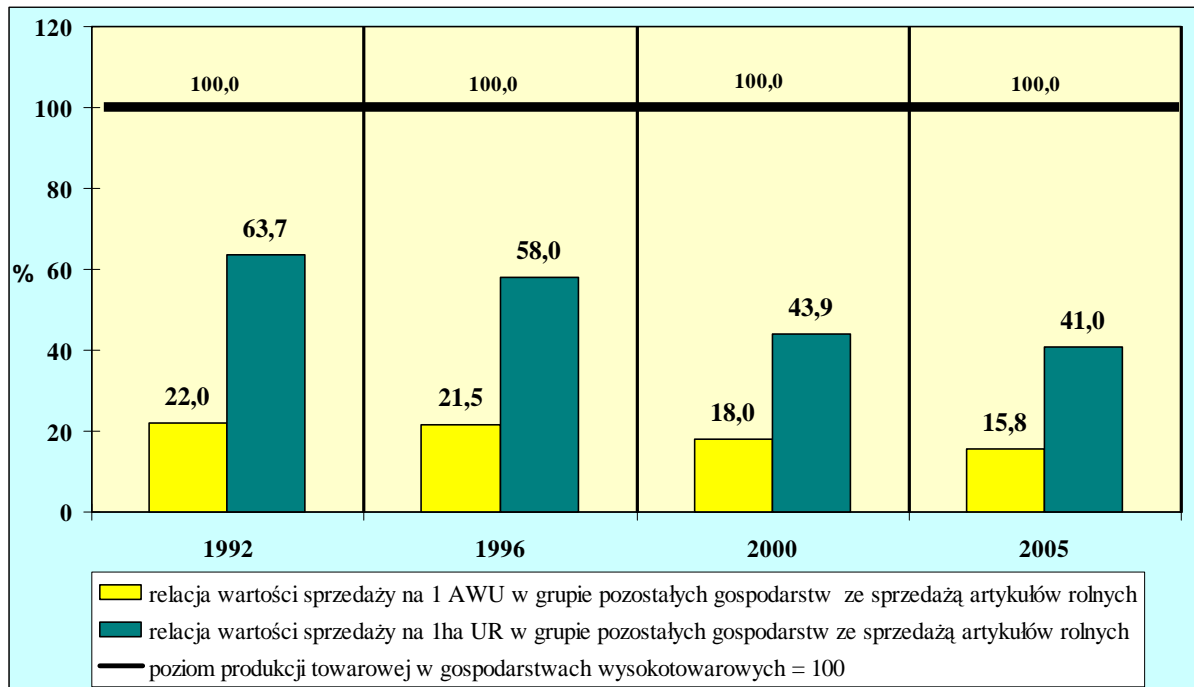
¹²² Indeks (wskaźnik, współczynnik) Giniego stosowany jest często do liczbowego wyrażania nierównomiernego rozkładu dóbr, w szczególności nierównomiernego rozkładu dochodu. Przyjmuje wartość z przedziału [0; 1], często jednak wyraża się go w procentach. Przy czym wartość zerowa współczynnika wskazuje na pełną równomierność rozkładu, a wzrost wartości oznacza zwiększenie nierówności rozkładu.

Przyjęte mierniki (wskaźniki) określające produktywność ziemi i pracy nie zawsze w pełni odzwierciedlają efektywność wykorzystania tych czynników wytwórczych, zwłaszcza ekonomiczną wydajność pracy. Jednak pozwalają zobrazować tendencje i ocenić skalą zachodzących przeobrażeń w tym zakresie.

2.1. Produkcyjność ziemi i pracy

Porównanie poziomu produkcji towarowej wyróżnionych grup gospodarstw pokazuje, że jednostki wysokotowarowe w całym analizowanym okresie, cechowały się wyższą wartością sprzedaży w przeliczeniu na 1 ha UR i 1 AWU, a skala tych dysproporcji ulegała stopniowemu wzmocnieniu (wykres 18). W 2005 roku średnia wartość sprzedaży w przeliczeniu na 1 ha UR w grupie gospodarstw wysokotowarowych wynosiła 5,5 tys. zł, a odpowiedni wskaźnik wśród reszty podmiotów towarowych stanowił nieco ponad 2,2 tys. zł, czyli był to tylko 41% poziomu sprzedaży z jednostki powierzchni w segmencie wysokotowarowym. Trzydzieści lat wcześniej analogiczne liczone różnica wynosiła 64%.

Wykres 18. Relacje pomiędzy gospodarstwami wysokotowarowymi i resztą ze sprzedażą w odniesieniu do wartości sprzedaży w przeliczeniu na 1 AWU i 1 ha UR.

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

Jeszcze większe dysproporcje pomiędzy gospodarstwami wysokotowarowymi a resztą ze sprzedażą artykułów rolniczych odnotowano w zakresie produktywności nakładów pracy (wykres 18). W 2005 roku przeciętna wartość pro-

dukcji towarowej w przeliczeniu na 1 AWU w pierwszej grupie gospodarstw kształtowała się na poziomie niespełna 81,2 tys. zł. W tym czasie porównywalny wskaźnik dla reszty jednostek z produkcją na sprzedaż stanowił około 16% współczynnika produktywności pracy w zbiorze podmiotów wysokotowarowych. Analogiczna różnica w identycznie wyliczonych miernikach produktywności nakładów pracy w 1992 roku wynosiła 22%.

Z porównania zmian w produktywności ziemi i pracy w porównywanych grupach gospodarstw wynika, że chociaż poprawa wykorzystania zasobów ziemi i pracy w jednostkach wysokotowarowych była większa niż w grupie pozostałych podmiotów wysokotowarowych, to tempo narastania tych różnic w przypadku współczynnika produktywności pracy było nieco mniejsze niż w przypadku współczynnika produktywności ziemi. Te różnice należy wiązać z metodą liczenia nakładów pracy przy produkcji rolniczej. Jak już wcześniej wspomniano nie uwzględniono pracy świadczonej w formie wykonywanych usług produkcyjnych, które były znacznie bardziej rozpowszechnione wśród pozostałych gospodarstw rynkowych niż w zbiorze podmiotów wysokotowarowych.

3. Działalność inwestycyjna

Aktywność inwestycyjna stanowi jedną z syntetycznych miar sytuacji ekonomiczno-finansowej gospodarstw rolnych. Częstość i skala prowadzonych inwestycji informuje o kondycji poszczególnych podmiotów, a jednocześnie wyznacza możliwości ich rozwoju. Wprawdzie postęp w prowadzonej działalności rolniczej może mieć również charakter nieinwestycyjny.

Wśród źródeł wszelkiego rodzaju usprawnień bezinwestycyjnych, wymienia się zwłaszcza organizację i zarządzanie, to z praktyki wynika, że udoskonalanie organizacji i zarządzania produkcją rolniczą wiąże się z reguły z koniecznością wprowadzania nowych technologii, co pociąga za sobą potrzebę zrealizowania inwestycji produkcyjnych.

W warunkach narastającej rywalizacji, która w coraz większym zakresie dotyczy również gospodarstw rolnych umocnienie, a nawet utrzymanie pozycji na rynku wiąże się z koniecznością ciągłego unowocześnienia i zwiększenia potencjału wytwórczego¹²³, co z reguły wymaga podjęcia stosownych przedsięwzięć inwestycyjnych na odpowiednio dużą skalę. Ponadto fakt prowadzenia, a w głównej mierze rozmiary produkcyjnej działalności inwestycyjnej wskazują

¹²³ *Sytuacja ekonomiczna i aktywność inwestycyjna różnych grup gospodarstw rolniczych w Polsce i innych krajach unijnych w latach 2004-2005*, praca zbiorowa pod redakcją W. Józwiaka, Raport nr 68, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, s. 13.

na umiejętności dostosowania się do zmieniającego się otoczenia, co stanowi ważny czynnik warunkujący zdolności konkurencyjne.

Inwestycje rolnicze są nieodzowne również w gospodarstwach wysokotowarowych, gdyż ich silna pozycja na rynku produktów rolniczych nie jest zagwarantowana „na zawsze”. Ulega ona ciągłym zmianom w warunkach rywalizacji, a zachowanie osiągniętej przewagi konkurencyjnej nad innymi producentami, wiąże się zazwyczaj z odpowiednim procesem inwestycyjnym w obrębie trwałego majątku produkcyjnego, ponieważ stanowi on z reguły jeden z ważniejszych sposobów dyfuzji postępu i innowacji do stosownych metod wytwarzania surowców rolniczych. Nawet jeżeli prowadzona działalność inwestycyjna ma w głównej mierze charakter restytucyjny, to jednak powoduje odtworzenie potencjału produkcyjnego w skali rozszerzonej, gdyż rolnik zazwyczaj sięga po nowe technologie, które są sprawniejsze od wycofanych z użycia¹²⁴. Tym samym można uznać, że inwestycje produkcyjne są jednym z czynników budowania i utrzymania konkurencyjności (przewagi konkurencyjnej)¹²⁵ gospodarstwa rolnego, gdyż stanowią źródło postępu i innowacyjności, głównie technologicznej.

3.1. Rozpowszechnienie i poziom wydatków na inwestycje rolnicze

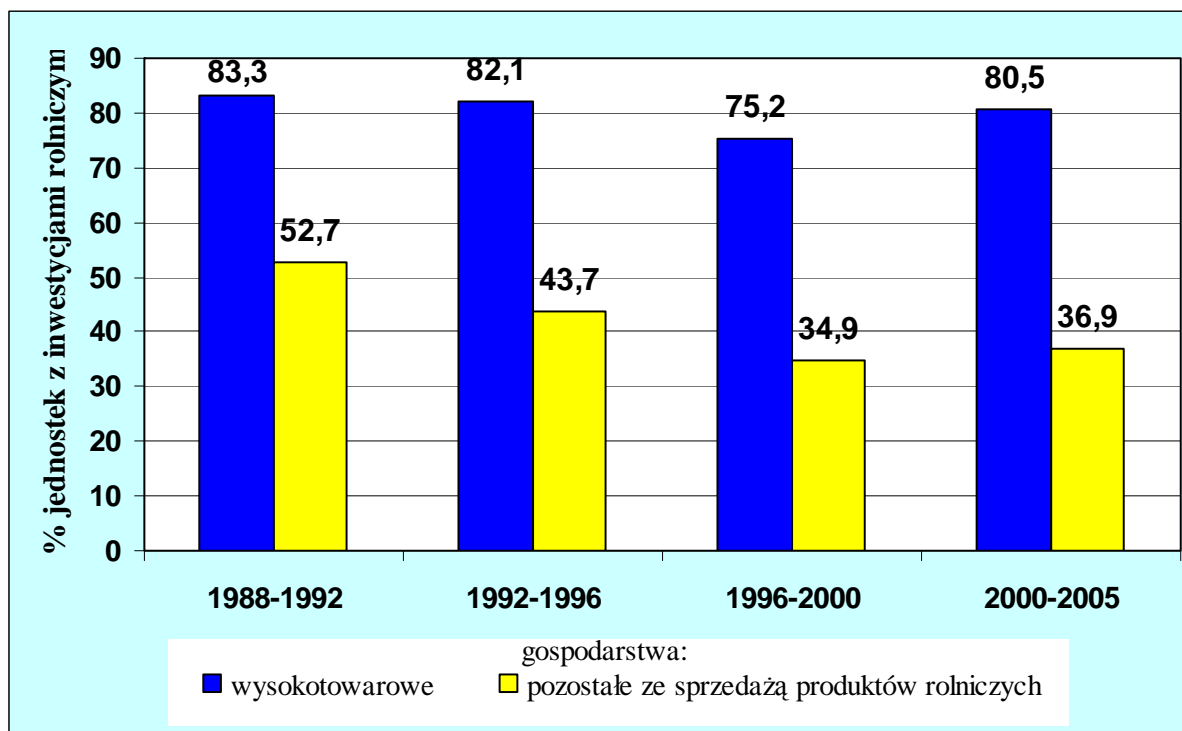
Z analizy zebranych danych wynika, że w całym badanym okresie częstość podejmowania inwestycji produkcyjnych (rolniczych) i wielkość ponoszonych na ten cel wydatków w gospodarstwach wysokotowarowych była znacznie wyższa niż wśród pozostałych jednostek produkujących artykuły rolnicze na sprzedaż (wykres 19).

Rozbieżności w częstości prowadzenia inwestycji rolniczych pomiędzy analizowanymi kategoriami podmiotów w kolejnych latach ulegały stopniowemu zwiększeniu.

¹²⁴ A. Woś: *W poszukiwaniu modelu ..* op. cit., s. 84-92.

¹²⁵ Pojęcia: konkurencyjność i przewaga konkurencyjna można przyjąć jako tożsame – zob. M. Gorynia: *Luka konkurencyjna na poziomie przedsiębiorstwa a przystąpienie Polski do Unii Europejskiej*, Wydawnictwa Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2002, s. 69; a także M. Stankiewicz: *Istota i sposoby oceny konkurencyjności przedsiębiorstwa*, Gospodarska Narodowa, nr 7-8, 2000, s. 79.

Wykres 19. Częstość prowadzenia inwestycji rolniczych w porównywanych grupach gospodarstw

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000, 2005.

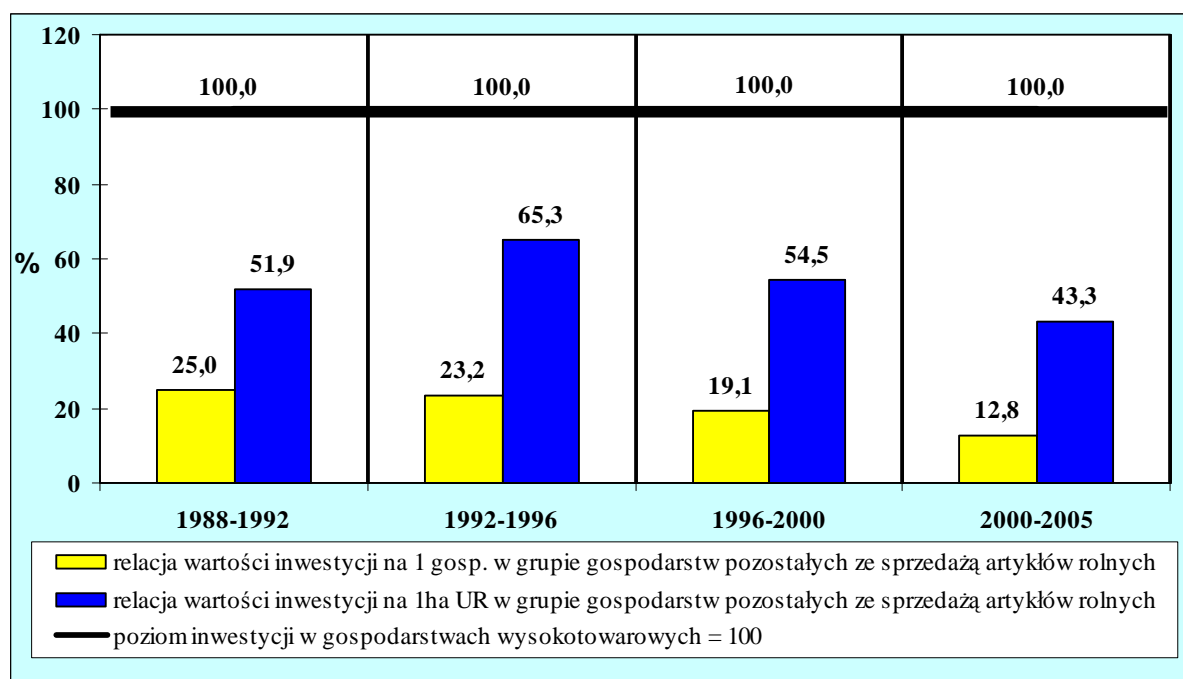
W latach 1988-1992 udział jednostek z inwestycjami produkcyjnymi¹²⁶ w grupie gospodarstw wysokotowarowych był o 30 p.p. wyższy niż wśród pozostałych rynkowych (83% wobec 53%) i kolejno ten dystans się powiększał; w latach 1992-1996 wynosił 38 p.p. (82% wobec 44%), w okresie 1996-2000 – 40 p.p. (75% wobec 35%), a w pięcioleciu 2000-2005 – już 44 p.p. (81% wobec 37%). To zjawisko występowało głównie w wyniku zmniejszania częstości podejmowania produkcyjnych działań inwestycyjnych w pozostałych gospodarstwach rynkowych.

W jeszcze większym stopniu narastała przewaga jednostek wysokotowarowych w poziomie wydatków na inwestycje produkcyjne (wykres 20). W latach 1988-1992 przeciętna wartość nakładów finansowych na inwestycje rolnicze w przeliczeniu na 1 gospodarstwo wysokotowarowe z grupy, w której prowadzono takie działania wynosiła 12,0 tys. zł, natomiast analogiczne wydatki odnotowane wśród reszty podmiotów towarowych z inwestycjami stanowiły 25% poziomu nakładów

¹²⁶ W opracowaniu za gospodarstwo z inwestycjami rolniczymi uznano wszystkie jednostki, w których dokonano zakupów ziemi rolniczej, ciągników i maszyn rolniczych oraz stada podstawowego zwierząt inwentarskich, a także prowadzono prace budowlane. W celu wyeliminowania gospodarstw dokonujących tylko drobnych napraw uwzględniono tylko te przypadki, w których wydatki na prace remontowo-modernizacyjne w poszczególnych rodzajach budynków gospodarczych przekroczyły pewien pułap kwotowy. Dla lat 1988-1992 było to co najmniej 100 zł, przy czym ze względu na uwarunkowania inflacyjne tę wielkość w czteroleciu: 1992-1996 i 1996-2000 podniesiono do 1000 zł, natomiast w okresie 2000-2005 do 1500 zł.

inwestycyjnych w segmencie wysokotowarowym i stanowiły kwotę 3,0 tys. zł. W pięcioleciu 2000-2005, ta przewaga była już prawie dwukrotnie większa, albowiem średnia wielkość nakładów finansowych na inwestycje rolnicze, w każdym gospodarstwie wysokotowarowym z tego typu działaniami wynosiła 121,4 tys. zł, natomiast w grupie pozostałych – 15,5 tys. zł, czyli stanowiła niespełna 13% wartości wydatków inwestycyjnych w jednostek wysokotowarowych.

Wykres 20. Relacje pomiędzy wyróżnionymi gospodarstw do wartości inwestycji rolniczych w przeliczeniu na 1 gospodarstwo i 1 ha UR

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000, 2005.

Te różnice uwidoczniły się również w rozmiarach wydatków inwestycyjnych w przeliczeniu na 1 ha UR. W latach 1988-1992 wartość nakładów inwestycyjnych na 1 ha UR wśród pozostałych gospodarstw towarowych wynosiła 349 zł i stanowiła około 52% kosztów inwestycyjnych na jednostkę powierzchni w grupie podmiotów wysokotowarowych, które określono na 673 zł. W ostatnim badanych okresie, wydatki inwestycyjne w gronie pozostałych gospodarstw towarowych stanowiły tylko nieco ponad 43% wielkości nakładów finansowych na inwestycje rolnicze realizowane w jednostkach wysokotowarowych, a średnia wartości wydatków inwestycyjnych w przeliczeniu na 1 ha UR wynosiła odpowiednio: około 1,6 i 3,7 tys. zł.

W grupie jednostek wysokotowarowych zaznaczył się nie tylko większy udział użytkowników inwestujących w trwały majątek produkcyjny niż wśród reszty rolników, lecz odnotowujemy realizację większej ilości różnych zadań

inwestycyjnych. W latach 2000-2005 na każdy podmiot wysokotowarowy z inwestycjami rolniczymi przypadało średnio 2,1 różne przedsięwzięcia i był to wskaźnik o około 40% wyższy niż wśród reszty jednostek rynkowych, które realizowały przeciętnie około 1,5 zadania na gospodarstwo zwiększające i modernizujące majątek produkcyjny. W latach 1988-1992 ta różnica była również znacząca, ale wynosiła tylko 22%.

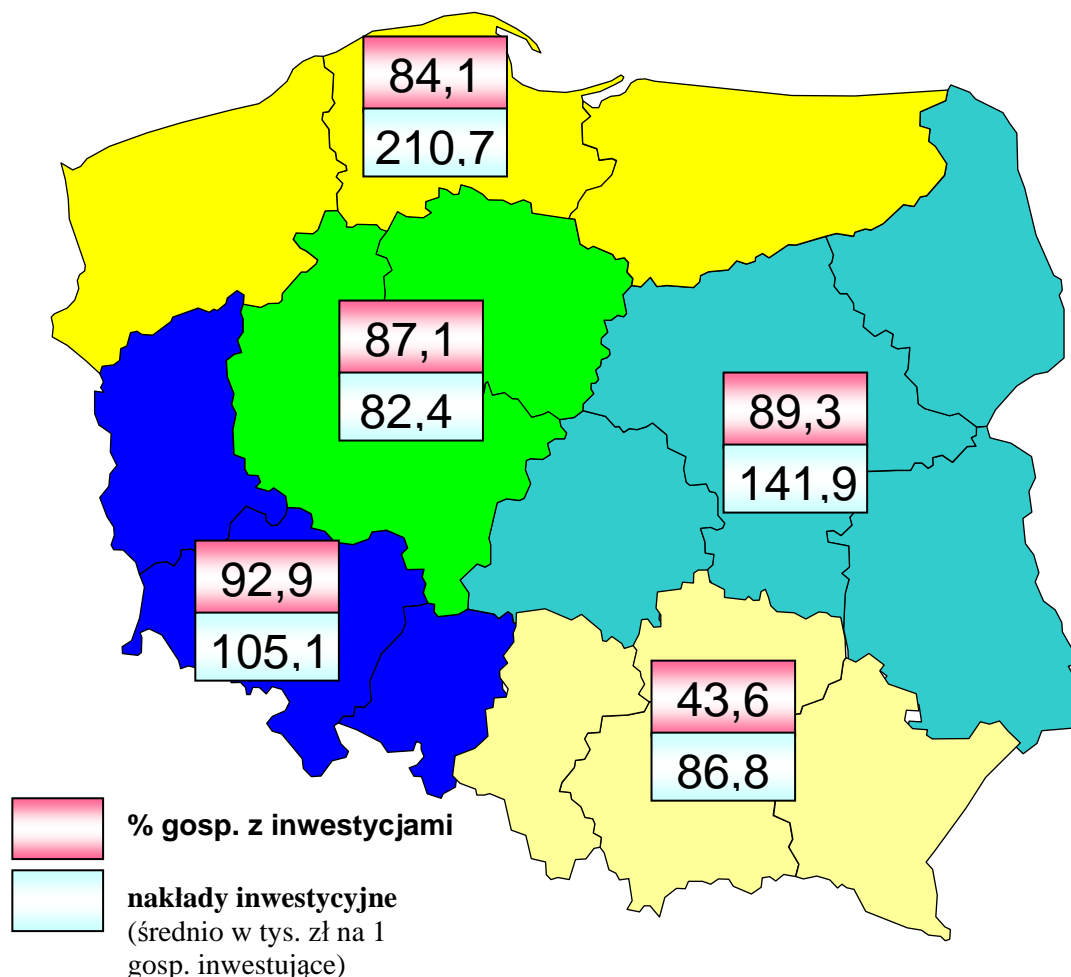
3.2. Zróżnicowanie przestrzenne aktywności inwestycyjnej

Działalność inwestycyjną zarządzających jednostkami wysokotowarowymi cechowało duże zróżnicowanie przestrzenne zarówno w odniesieniu do częstości inwestowania, jak i wysokości środków finansowych przeznaczonych na ten cel (mapka 6).

Przy interpretacji różnic terytorialnych w działaniach na rzecz odtwarzania, powiększania i modernizacji majątku produkcyjnego w gospodarstwach wysokotowarowych należy brać pod uwagę makroregionalne odmienności w wielkości i kondycji finansowej takich podmiotów, a także umiejętności gospodarujących. W konsekwencji w pięcioleciu 2000-2005, podobnie jak w całym okresie objętym analizą, najrzadziej inwestycje rolnicze podejmowano na obszarach charakteryzujących się najmniejszą w skali kraju, przeciętną wielkością gospodarstwa wysokotowarowego, tj. w makroregionie południowo-wschodnim. Na tych terenach tylko w niespełna 44% podmiotów wysokotowarowych prowadzono inwestycje rolnicze i przeznaczono na ten cel relatywnie najniższe kwoty (przeciętnie 86,8 tys. zł na 1 gospodarstwo z inwestycjami), gdy średnio w całym zbiorze wynosiły one 121,4 tys. zł.

W latach 2000-2005 najczęściej działania na rzecz odtwarzania, modernizacji i powiększania trwałych środków produkcji w swoich gospodarstwach prowadzili zarządzający jednostkami wysokotowarowymi w makroregionie południowo-zachodnim. Z kolei najwyższe nakłady pieniężne na inwestycje produkcyjne ponosili rolnicy z jednostek wysokotowarowych z makroregionu północnego (średnio 210,7 tys. zł na 1 gospodarstwo z inwestycjami). Te tereny charakteryzowały się najlepszą w porównaniu z innymi makroregionami strukturą agrarną i największą w skali kraju przeciętną powierzchnią gospodarstwa wysokotowarowego. Choć procesy koncentracji ziemi w tych jednostkach nastąpiły przed 2000 rokiem, to konieczne było dostosowanie innych elementów trwałego majątku produkcyjnego do areálu posiadanych gruntów. Jednocześnie poprawa sytuacji dochodowej tej kategorii podmiotów i możliwość skorzystania z unijnych funduszy wsparcia procesów modernizacji gospodarstw rolnych umożliwiły sfinansowanie działalności inwestycyjnej.

Mapka 6. Przestrzenne różnice w wysokości odsetka gospodarstw wysokotowarowych z inwestycjami rolniczymi oraz wysokości nakładów inwestycyjnych w latach 2000-2005

*Oznaczenia makroregionów i województwa, jakie obejmują (mapka 1).

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2005.

Na podkreślenie zasługuje aktywność inwestycyjna w grupie gospodarstw wysokotowarowych na terenie makroregionu środkowozachodniego, gdzie w pięcioleciu 2000-2005 w stosunku do lat wcześniejszych odnotowano zmniejszenie aktywności inwestycyjnej. O takich tendencjach świadczy wyraźne zmniejszenie skali działań na rzecz odtwarzania, modernizacji i modernizacji majątku produkcyjnego. W latach 1988-2000 średnio w roku w prawie 25% gospodarstw wysokotowarowych inwestowano w środki trwałe¹²⁷, a w latach 2000-2005 analogiczny wskaźnik wyniósł 17%. Relatywnemu ograniczeniu uległ również poziom wydatków inwesty-

¹²⁷ W latach częstość podejmowanych przedsięwzięć inwestycyjnych przez użytkowników jednostek wysokotowarowych w makroregionie północnych należała do najwyższych w skali kraju.

cyjnych. W pięcioleciu 2000-2005 nakłady pieniężne na inwestycje rolnicze w gospodarstwach wysokotowarowych położonych w makroregionie północnym był o 32% niższe niż średnio w całym badanym zbiorze podmiotów wysokotowarowych, podczas gdy w latach wcześniejszych o ok. 10% przewyższały przeciętny poziom wydatków inwestycyjnych ogółu podmiotów wysokotowarowych. Należy podkreślić, że niezmiennie gospodarstwa wysokotowarowe w makroregionie środkowozachodnim cechowały się najwyższym poziomem technicznego uzbrojenia pracy w skali kraju¹²⁸.

3.3. Rodzaje realizowanych inwestycji rolniczych

Efekty produkcyjno-ekonomiczne gospodarstwa wyznacza nie tylko wielkość posiadanego majątku produkcyjnego, ale również jego struktura. Z tego względu, w procesie inwestycyjnym szczególnie ważny jest dobór podejmowanych przedsięwzięć, a decyzje inwestycyjne powinny sprzyjać zarówno wykorzystaniu pojawiających się szans rynkowych, jak i własnego potencjału rozwojowego gospodarstwa. Tym samym rozstrzygnięcia inwestycyjne w coraz większym stopniu powinny uwzględniać konieczność stałego doskonalenia technik i technologii wytwarzania produktów rolniczych¹²⁹, umożliwiających obniżenie kosztów produkcji i podniesienie jakości wytwarzanych artykułów rolniczych¹³⁰, a jednocześnie zapewniających odpowiednie standardy środowiskowe¹³¹, gdyż produkowane surowce rolnicze powinny być nie tylko konkurencyjne cenowo (czyli o stosunkowo niskich kosztach produkcji), ale również spełniać wymagania odbiorców, czyli muszą być również atrakcyjne jakościowo¹³².

Z danych ankietowych wynika, że w całym badanym okresie w gospodarstwach wysokotowarowych najczęstsze były inwestycje w maszynie ciągniki, chociaż ich udział w ogólnej liczbie zadań inwestycyjnych zmniejszył się z 42% w okresie 1988-1992 do 35% w latach 2000-2005, co w dużym stopniu wynikało z zaspokojenia podstawowych potrzeb w tym zakresie w relacji do innych wymogów. Ponadto inwestowanie w środki mechanizacji cechowała znaczna selektywność, a podejmując decyzje o zakupie poszczególnych maszyn

¹²⁸ Zob. B. Karwat-Woźniak: *Spoleczno-ekonomiczne cechy rodzinnych gospodarstw wysokotowarowych (zmiany w latach 2000-2005)*, Raport nr 83, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, s. 21.

¹²⁹ J. Kulawik: *Efektywność a konkurencyjność*, [w:] *Analiza efektywności gospodarowania i funkcjonowania przedsiębiorstw rolnych powstałych na bazie majątku byłych PGR*, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 27 i dalsze.

¹³⁰ A. Woś: *Wzrost gospodarczy i strategie...*, op. cit., s. 62.

¹³¹ J. Kulawik: *Efektywność a...*, op. cit., s. 30.

¹³² A. Woś: *Konkurencyjność potencjalna polskiego rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 2001, s. 17.

kierowano się ich nowoczesnością¹³³ i wpływem na całościowe zmechanizowanie prac w gospodarstwie¹³⁴. W wymienionych okresach, znacznie mniejszy spadek odnotowano w wielkości udziału przedsięwzięć na rzecz budowy, remontu kapitalnego i modernizacji ogółu budynków i budowli gospodarczych (z 33 do 31%). Jednak w przypadku budynków inwentarskich, stwierdzono tendencje wzrostowe. Zaznaczyły się one szczególnie w przypadku działań związanych z ich wyposażaniem w rozwiązania mechanizujące prace przy obsłudze zwierząt inwentarskich i pozyskiwaniu surowców zwierzęcych, a w prowadzonych pracach, podobnie jak i w inwestycjach dotyczących parku maszynowego do produkcji roślinnej, zwracano uwagę na kompleksowość wprowadzanych urządzeń¹³⁵.

Tabela 19. Zmiany w strukturze inwestycji rolniczych w gospodarstwach wysokotowarowych według celu

Lata	Odsetek z ogółu inwestycji w:			
	budynki gospodarcze	maszyny i ciągniki	stado podstawowe	ziemię
	Suma wiersza = 100			
1988-1992	33,0	41,9	15,2	9,9
1992-1996	31,4	37,4	15,5	15,7
1996-2000	29,4	36,8	16,7	17,1
2000-2005	30,5	34,8	18,6	16,1

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000, 2005.

Nowej generacji maszyny i urządzenia oraz systemowe podejście do mechanizacji prac w gospodarstwie spowodowało postęp w stosowanych technolo-

¹³³ Przykładowo w badanym okresie udział maszyn i urządzeń uważanych za nowoczesne (kombajnów, agregatów maszynowych, deszczowni, itp.) w ogólnej liczbie zakupionego parku maszynowego wzrósł z 10% w latach 1988-1992 do 65% w okresie 2000-2005.

¹³⁴ O takich motywacjach świadczył między innymi zwiększenie udziału w zbiorowości gospodarstw wysokotowarowych jednostek z systemowym zmechanizowaniem procesów wytwórczych ogółu produkowanych na sprzedaż artykułów roślinnych. W 1992 roku takie rozwiązania w stosowanych technologiach w produkcji roślinnej posiadało 5% podmiotów wysokotowarowych a w 2005 roku analogiczny wskaźnik wyniósł już 49%.

¹³⁵ W badanym okresie wśród gospodarstw wysokotowarowych z inwestycjami w obrębie budynków gospodarczych, odsetek inwestujących w budynki inwentarskie wzrósł z 49% w latach 1988-1992 do 76% w latach 2000-2005. Jednocześnie udział jednostek z inwestycjami podnoszącymi poziom i kompleksowość zmechanizowania prac w produkcji zwierzęcej zwiększył się prawie trzyipółkrotnie i w latach 2000-2005 wyniósł 26%. Ponadto w prowadzonych inwestycjach uwzględniono również wymogi z zakresu ochrony środowiska, o czym świadczy między innymi relatywnie duża skala realizowanych przedsięwzięć, które umożliwiają właściwe, ze względu na środowisko, przechowywanie obornika, gnojówki i gnojowicy. W efekcie w 2005 roku takie rozwiązania występowały w ponad 33% gospodarstw wysokotowarowych.

giach produkcji, zmniejszyło uciążliwości wykonywanych czynności, poprawiło jakość surowców rolniczych oraz ogólną skuteczność stosowanych rozwiązań. Jednocześnie ze wzrostem skali inwestowania w budynki inwentarskie, zwiększała się częstość nabywania stada podstawowego (z 15 do 19%), przy czym coraz większy nacisk zastał położony na pozyskiwanie materiału o udokumentowanym pochodzeniu. Świadczył o tym między innymi ponad trzyipółkrotny wzrost częstość zakupów zwierząt zarodowych wśród inwestycji w stado podstawowe (z 18% w latach 1988-1992 do 70% w okresie 2000-2005). Takie działania wskazywały na coraz większe wykorzystywanie postępu biologicznego w rozwoju produkcji rolniczej i kształtowaniu przewag konkurencyjnych jednostek stanowiących segment wysokotowarowy w rolnictwie indywidualnym. Przy czym przedsięwzięcia inwestycyjne dotyczące budynków inwentarskich i stada podstawowego zwierząt gospodarskich podejmowali głównie producenci mleka, co wiązało się z koniecznością sprostania wymaganiom ilościowym i jakościowym stawianym przez przemysł mleczarski.

W procesie inwestycji w grunty rolnicze można ogólnie wyodrębnić dwa różne trendy, które odpowiednio obejmowały lata 1988-2000 oraz pięciolecie 2000-2005. W pierwszym z wymienionych okresów odnotowano stały wzrost udziału dokonywanych zakupów ziemi w ogólnej liczbie zadań inwestycyjnych (z 10% w latach 1988-1992 do 17% w okresie 1996-2000). Te tendencje szczególnie silnie zaznaczyły się w latach 1992-1996, kiedy to częstość nabywania ziemi rolniczej w stosunku do czterolecia 1988-1992 była o 6 p.p. wyższa (16% wobec 10%), a analogiczne zwiększenie pomiędzy latami: 1992-1996 i 1996-2000 wyniosło tylko 1 p.p. (z 16 do 17%). Natomiast po 2000 roku wystąpiło pewne ograniczenie udziału zakupów ziemi w ogólnej liczbie realizowanych zadań inwestycyjnych (z 17% w latach 1996-2000 do 16% w okresie 2000-2005). Te tendencje wiązać przede wszystkim należy z sytuacją na rynku ziemi rolniczej, a nie z zaspokojeniem potrzeb w tym zakresie. Przemawia za tym zarówno znaczny wzrost bezinwestycyjnego pozyskiwania gruntów rolniczych przez rolników z jednostek wysokotowarowych w okresie 2000-2005 w stosunku do lat wcześniejszych¹³⁶ oraz ich plany dotyczące areału użytkowanych podmiotów, z których wynika, że do 2010 zwiększać obszar upraw na zamiar prawie 39% użytkowników jednostek wysokotowarowych.

¹³⁶ zob. Karwat-Woźniak B.: *Społeczno-ekonomiczne cechy rodzinnych gospodarstw wysokotowarowych (zmiany w latach 2000-2005)*, Raport nr 83, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, s. 20.

Tabela 20. Zmiany w strukturze inwestycji produkcyjnych w gospodarstwach wysokotowarowych według wysokości wydatków poniesionych na poszczególne cele

Lata	Odsetek z ogółu nakładów pieniężnych wydatkowany na:			
	budynki gospodarcze	maszyny i ciągniki	stado podstawowe	ziemię
	Suma wiersza = 100			
1988-1992	30,3	34,2	2,1	33,4
1992-1996	30,4	33,8	2,5	33,3
1996-2000	24,7	38,1	4,8	32,4
2000-2005	31,1	46,8	5,5	16,6

Źródło: Opracowano na podstawie ankiety IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

Odpowiednio do częstości podejmowania poszczególnych przedsięwzięć, w całym badanym okresie ze wszystkich wyróżnionych rodzajów inwestycji relatywnie największe kwoty przeznaczano na zakup maszyn i ciągników (tab. 20). Ponadto w kolejnych latach ta tendencja ulegała wzmocnieniu, zwłaszcza po 2000 roku. O ile w okresach: 1988-1992 i 1992-1996 udział środków finansowych przeznaczonych na mechanizację w ogólnych wydatkach inwestycyjnych wynosił po około 34%, to w okresie 1996-2000 wzrósł do 38%, a w latach 2000-2005 stanowił już 47%. Te zmiany były rezultatem nasilania zakupów nowoczesnych i wysoko wydajnych ciągników, maszyn oraz urządzeń technicznych (zwłaszcza po 2000 roku), których ceny były relatywnie wysokie. W tym samym czasie w ogólnych kosztach inwestycji produkcyjnych trzykrotnie zwiększył się udział wydatków na zakup stada podstawowego (z 2 do 6%). Udział nakładów finansowych przeznaczonych na inwestycje budowlane w okresie 2000-2005 niewiele odbiegał od analogicznego wskaźnika z lat: 1988-1992 i 1992-1996 (3% wobec 31%), gdy w okresie 1996-2000 środki pieniężne wyasygnowane na sfinansowanie działań dotyczących budynków gospodarczych stanowiły 25% ogółu wydatków inwestycyjnych. Wynikało to głównie z cykliczności prac budowlano-remontowych, które zazwyczaj były rozłożone w czasie, a ich efekty miały służyć przez szereg lat. Udział wydatków na zakup ziemi rolniczej w latach 2000-2005 był prawie dwukrotnie mniejszy niż analogiczny wskaźnik we wcześniej badanych okresach: 1988-1992, 1992-1996, 1996-2000 (17% wobec 32-33%).

Opisane tendencje w strukturze wydatków oraz częstości podejmowanych inwestycji rolniczych w jednostkach wysokotowarowych były podobne na terenie całego kraju. Równocześnie zaznaczyły się pewne przestrzenne odmienności w nasileniu skali poszczególnych zakupów.

Tabela 21. Zróżnicowanie makroregionalne w strukturze inwestycji rolniczych w gospodarstwach wysokotowarowych według ich celu w latach 2000-2005

Makroregiony	Odsetek z ogółu inwestycji w			
	budynki gospodarcze	maszyny i ciągniki	stado podstawowe	ziemię
	Suma wiersza = 100			
Razem	30,5	34,8	18,6	16,1
Środkowozachodni	30,0	35,2	22,4	12,4
Środkowowschodni	30,5	33,6	20,8	15,1
Południowo-wschodni	42,0	31,9	10,2	15,9
Południowo-zachodni	23,3	42,1	9,9	24,7
Północny	27,1	44,6	10,9	17,1

Źródło: Opracowano na podstawie ankiety IERiGŻ-PIB 2005.

Tabela 22. Zróżnicowanie makroregionalne w strukturze wydatków inwestycyjnych w gospodarstwach wysokotowarowych według ich celu w latach 2000-2005

Makroregiony	Odsetek z ogółu nakładów pieniężnych wydatkowany na			
	budynki gospodarcze	maszyny i ciągniki	stado podstawowe	ziemię
	Suma wiersza = 100			
Razem	31,1	46,8	5,5	16,6
Środkowozachodni	37,9	38,4	5,7	18,0
Środkowowschodni	35,4	44,0	8,0	12,6
Południowo-wschodni	40,4	44,7	1,9	13,0
Południowo-zachodni	16,4	49,1	1,3	33,2
Północny	16,3	68,3	3,1	12,2

Źródło: Opracowano na podstawie ankiety IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

W latach 2000-2005 w makroregionach: środkowozachodnim i środkowowschodnim stosunkowo duży był zakres inwestycji związanych z produkcją zwierzęcą. Z kolei w makroregionie południowo-wschodnim częściej niż na pozostałych terenach kraju inwestowano w zasoby budowlane, zwłaszcza szklarnie i tunele ogrzewane. W makroregionie południowo-zachodnim działalność inwestycyjna w gospodarstwach wysokotowarowych charakteryzowała się relatywnie dużą skalą nabywania ziemi oraz znacznie wyższą niż przeciętnie w kraju zakresem zakupów środków mechanizacji produkcji rolniczej. W makroregionie północnym to inwestycje w maszyny i ciągniki stanowiły główny kierunek inwestycji podejmowany przez użytkowników podmiotów wysokotowarowych. Jednocześnie należy podkreślić, że w latach wcześniejszych działania inwestycyjne za-

rzządzających gospodarstwami wysokotowarowymi w makroregionie północnym koncentrowały się przede wszystkim na zakupach gruntów rolniczych.

3.4. Źródła finansowania działalności inwestycyjnej

Procesy modernizacji gospodarstw rolnych wiążą się na ogół z koniecznością zaangażowania znacznych środków pieniężnych. Wyasygnowanie niezbędnych kwot na sfinansowanie przedsięwzięć inwestycyjnych, ze względu na sytuację dochodową, zwłaszcza w latach dziewięćdziesiątych minionego wieku było bardzo trudne. Z tego względu rolnicy coraz częściej sięgali po kapitał obcy w finansowaniu kosztów procesów zwiększania i unowocześniania majątku produkcyjnego swoich warsztatów pracy, przy czym dotyczyło to głównie skorzystania z kredytów preferencyjnych¹³⁷.

Z przeprowadzonej analizy danych ankietowych dotyczących aktywności rolników z gospodarstw wysokotowarowych w pozyskiwaniu funduszy obcych na inwestycje produkcyjne wynika, że nasilające się tendencje do korzystania z tych środków nie tylko dotyczyły głównie gospodarstw wysokotowarowych (tab. 23).

Tabela 23. Gospodarstwa korzystające ze środków obcych w finansowaniu inwestycji rolniczych

Wyszczególnienie	Udział rolników finansujących inwestycyjne produkcyjne kapitałem obcym* w gospodarstwach	
	wysokotowarowych	pozostałych towarowych
	ogółem	
1992-1996	35,6	13,7
1996-2000	46,8	11,3
2000-2005	48,6	11,1
	w tym funduszami unijnymi	
2000-2005	3,8	0,8

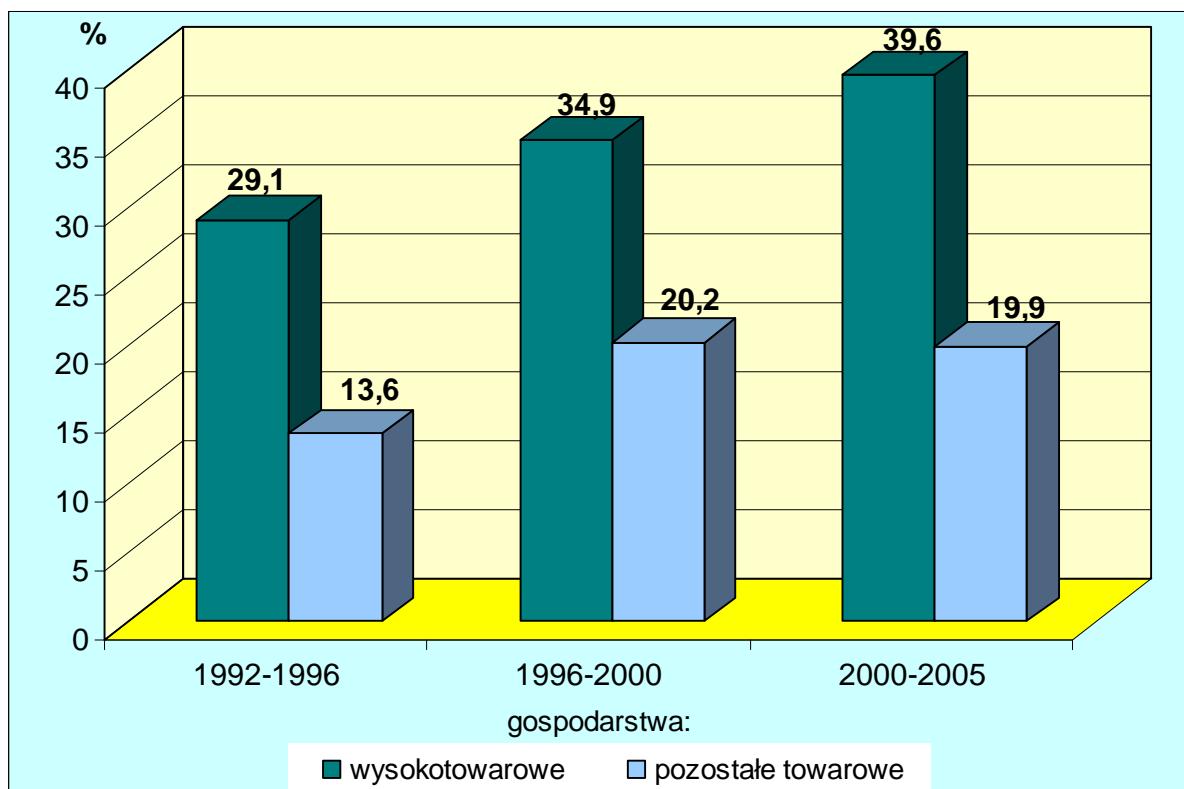
*Dotyczy to korzystania z kredytów i pożyczek bankowych, a w latach 2000-2005 również ze środków unijnych.

Źródło: Opracowano na podstawie ankiety IERiGŻ-PIB 1996, 2000 i 2005.

¹³⁷ Z danych ankietowych wynika, że w pięcioleciu 2000-2005 kredyty o obniżonej stopie procentowej obejmowały aż 95% ogólnej liczby pożyczek, a ich wartość stanowiła około 88% ogólnej wielkości środków bankowych przeznaczonych na sfinansowanie inwestycji w gospodarstwach rolnych. W latach 1992-1996 te wskaźniki były nieco niższe i wynosiły odpowiednio 84 i 78%. Badanie IERiGŻ-PIB z 2005 roku pozwala również określić znaczenie unijnych programów wsparcia na inwestycje w gospodarstwach rolnych. W ogólnej liczbie gospodarstw z inwestycjami rolniczymi w latach 2000-2005, tylko nieco ponad 1% z nich sięgnęło po środki (poza dopłatami) w ramach WPR. W tym zbiorze dominowały jednostki wysokotowarowe, które stanowiły 60% beneficjentów i pozyskały 85% wszystkich środków. Przy czym stanowiły one 12% ogółu badanych gospodarstw indywidualnych.

W czteroleciu 1992-1996 prawie 36% rolników z gospodarstw wysokotowarowych korzystało z kapitału obcego na sfinansowanie przedsięwzięć odtworzących i rozwijających trwałe majątek wytwórczy, podczas gdy w pięcioleciu 2000-2005 taka sytuacja występowała w blisko 49% gospodarstw wysokotowarowych, w tym gdy korzystano z funduszy unijnych – w prawie 4%.

Wykres 21. Zmiany zakresu finansowania kapitałem obcym inwestycji produkcyjnych w wyróżnionych grupach gospodarstw

Źródło: Opracowano na podstawie ankiety IERiGŻ-PIB 1996, 2000 i 2005.

Wśród gospodarujących z jednostek produkujących na sprzedaż, ale nie zakwalifikowanych do grupy wysokotowarowych odnotowano ograniczenie skłonności do sięgania po środki obce na finansowanie produkcyjnej działalności inwestycyjnej. W tej grupie odsetek inwestujących w oparciu o kapitał obcy zmniejszył się z 14% w latach 1992-1996 do 11% w ostatnim analizowanym okresie, a udział korzystających z unijnych funduszy wsparcia działalności modernizacyjnych wyniósł mniej niż 1%.

Wyższe zainteresowanie finansowaniem zewnętrznym wiązało się zarówno z relatywnie dużą skalą inwestycji grupie gospodarstw wysokotowarowych, jak i ze stosunkowo wysoką wiarygodnością rolników z tego zbioru jako klientów banku, bądź beneficjentów funduszy unijnych.

Wraz ze wzrostem popularności korzystania z kapitału obcego przez kierowników gospodarstw wysokotowarowych, wyraźnie rozszerzył się udział środków zewnętrznych w finansowaniu kosztów odtwarzania, powiększania i unowocześniania majątku produkcyjnego. W latach 1992-1996 wartość kredytu i pożyczek bankowych w całkowitych kosztach inwestycji produkcyjnych zrealizowanych w jednostkach wysokotowarowych wynosiła 29% i był to zakres mniejszy niż w pięcioleciu 2000-2005, kiedy to kapitał obcy stanowił prawie 40%. Przy czym fundusze otrzymane w ramach WPR na modernizację gospodarstw i dostosowanie ich do standardów UE stanowiły tylko niespełna 9% całkowitej wielkości środków obcych wydatkowanych na cele inwestycyjne. Jednocześnie było to tylko nieco ponad 3% ogólnych wydatków na inwestycje rolnicze poniesionych przez zarządzających podmiotami wysokotowarowymi. Wśród pozostałych gospodarstw rynkowych opisywana tendencja była znacznie słabsza. Udział kapitału obcego zwiększył się z niespełna 14% w czteroleciu 1992-1996 do 20% w pięcioleciu 2000-2005, zaś fundusze unijne stanowiły tylko niespełna 2% kapitału obcego. Wzrost zakresu finansowania działalności inwestycyjnej kapitałem obcym w tej kategorii gospodarstw należy uznać jako relatywnie duży, tym bardziej że częstość korzystania z funduszy zewnętrznych w finansowaniu inwestycji rolniczych realizowanych w grupie gospodarstw towarowych, ale nie zakwalifikowanych do zbioru jednostek wysokotowarowych uległ ograniczeniu.

Reasumpcja i wnioski

Przeprowadzone badania wykazały, że zachowanie silnej pozycji na rynku produktów rolniczych wymagało znaczących przeobrażeń w potencjale ekonomicznym gospodarstw wysokotowarowych, które uwidoczniły się przede wszystkim nasileniem procesów koncentracji czynników produkcyjnych w tej kategorii podmiotów. W konsekwencji tych tendencji nastąpiła poprawa poziomu wyposażenia pod względem posiadanych zasobów wytwórczych przez poszczególne gospodarstwa wysokotowarowe. Najbardziej widocznym przejawem tych pozytywnych zmian był wzrost obszaru uprawianej ziemi. W latach 1992-2005 średni obszar gospodarstwa w zbiorze podmiotów wysokotowarowych zwiększył się o 12,6 ha UR (z 16,9 do 29,5 ha UR), czyli o 75%. Przy czym połowa przyrostu powierzchni gruntów rolniczych w tej grupie nastąpiła w pięcioleciu 2000-2005. Wśród pozostałych gospodarstw rynkowych pogłębiało się rozdrobnienie obszarowe, a średni areal upraw zmniejszył się z 7,4 do 7,2 ha UR. W konsekwencji dystans w wyposażeniu w ziemię latami jednostek wysokoto-

warowych i reszty gospodarstw towarowych zwiększył się z ponad dwukrotnego w 1992 roku do czterokrotnego w roku 2005.

Ze wzrostem wyposażenia w grunty rolnicze gospodarstw wysokotowarowych wiązały się równie intensywne procesy koncentracji pozostałych części majątku produkcyjnego. Szczególnie silnie te tendencje zaznaczyły się w odniesieniu do pogłowia zwierząt inwentarskich. W analizowanym okresie średnia obsada zwierząt na 100 ha UR w gospodarstwach wysokotowarowych prowadzących ich chów zwiększyła się o 71% (z 60,1 do 102,5 SD). Przy czym te procesy szczególnie intensywnie zaznaczyły się w latach 2000-2005, kiedy to obsada inwentarza w jednostkach wysokotowarowych wzrosła o 63% (z 62,9 do 102,5 SD na ha UR). Procesy koncentracji zaznaczyły się również wśród reszty podmiotów rynkowych, ale ich natężenie było relatywnie niewielkie. W konsekwencji zwiększyły się dysproporcje w intensywności obsady zwierząt pomiędzy gospodarstwami wysokotowarowymi i resztą gospodarstw rynkowych. W 1992 roku pogłowiu inwentarza żywego w grupie jednostek wysokotowarowych w przeliczeniu na 100 ha UR było o 9% wyższe niż wśród reszty podmiotów ze sprzedażą artykułów rolniczych, a w 2005 roku ten wskaźnik wynosił aż 58%. Przy czym te procesy były powiązane ze zmianami proporcji pomiędzy poszczególnymi gatunkami zwierząt. Z analizy struktury stada zwierząt inwentarskich trzymanych w gospodarstwach wysokotowarowych wynika, że w gospodarstwach wysokotowarowych coraz bardziej dominującym kierunkiem produkcji zwierzęcej staje się chów trzody chlewnej, a udział tego gatunku zwierząt w ogólnym pogłowiu zwierząt w SD wzrósł z 36% w roku 1992 do 51% w 2005 roku.

W analizowanym okresie zaszły również znaczące przeobrażenia w technicznym uzbrojeniu gospodarstw wysokotowarowych. Te zmiany miały w głównej mierze charakter jakościowy i znalazły odzwierciedlenie w poprawie stanu posiadania nowoczesnych, wysokowydajnych maszyn, a przede wszystkim w poprawie stopnia kompleksowości zmechanizowania procesów produkcji rolniczej. W latach 1992-2005 udział podmiotów wysokotowarowych posiadających środki mechanizacji pozwalające na zmechanizowanie wszystkich procesów wytwórczych w produkcji roślinnej zwiększył się z 5 do 49%, a w produkcji zwierzęcej z 3 do 10%.

Badania wykazały, że w latach 1992-2005 w gospodarstwach wysokotowarowych nie zaszły zmiany w ilości posiadanych zasobów pracy, a średnia liczba osób w wieku produkcyjnym przypadająca jednostkę wysokotowarową wynosiła około 3 członków rodziny. Przy czym nastąpiło zmniejszenie liczby osób pracujących w gospodarstwie wysokotowarowych, głównie w wyniku ograniczenia populacji pracującej w działalności rolniczej okazjonalnie. Zauważalnej poprawie uległa jakość czynnika ludzkiego w działalności rolniczej pro-

wadzonej w gospodarstwach wysokotowarowych, którego głównym wyznacznikiem jest wzrost poziomu wykształcenia. Te zmiany szczególnie wyraźnie zaznaczyły się w gronie osób pracujących stale w gospodarstwach wysokotowarowych, a zwłaszcza wśród zarządzających tymi jednostkami.

Z wykonanych analiz wynika, że w gospodarstwach wysokotowarowych nasilał się proces racjonalizacji zatrudnienia, co znalazło odzwierciedlenie w zmniejszeniu nakładów pracy oraz wzrostu w nich udziału czynności wykonywanych przez osoby, dla których zajęcia we własnym gospodarstwie były wyłącznym miejscem aktywności zawodowej. W latach 2005 ogólne nakłady pracy na 100 ha UR w gospodarstwach wysokotowarowych były ponad dwukrotnie niższe niż w 1992 roku. Te zmiany należy wiązać z ograniczeniem zatrudnienia członków rodziny, przy czym relatywnie duże znaczenie racjonalizacji wykorzystania własnej siły roboczej wynika nie tylko z tempa zachodzących zmian, ale również z niezmiennie dominującego jej udziału w całkowitych nakładach pracy (85-90%). Wśród reszty gospodarstw z produkcją na sprzedaż również zaznaczyły się tendencje do ograniczania pracochłonności produkcji, ale ich nasilenie było znacznie słabsze niż w jednostkach wysokotowarowych. W konsekwencji w 2005 całkowite nakłady na 100 ha UR w gospodarstwach wysokotowarowych były ponad dwukrotnie niższe niż wśród reszty podmiotów rynkowych (6,8 AWU wobec 15,7 AWU). Trzynastcie lat analogiczna różnica wynosiła była dwa razy mniejsza (13,8 AWU wobec 21,2 AWU).

Wzrostowi zasobów produkcyjnych gospodarstw wysokotowarowych towarzyszyła poprawa efektywności ich wykorzystania. O takich tendencjach świadczy o tym między innymi narastający dystans w produktywności ziemi i pracy pomiędzy porównywanymi kategoriami gospodarstw. W 2005 roku średnia wartość sprzedaży w przeliczeniu na 1 ha UR w grupie gospodarstw wysokotowarowych wynosiła 5,5 tys. zł, a wśród reszty podmiotów towarowych – nieco ponad 2,2 tys. zł, czyli było to tylko 41% poziomu sprzedaży z jednostki powierzchni w segmencie wysokotowarowymi. Trzynastcie lat wcześniej analogiczne liczona różnica wynosiła 64%. Jeszcze większe dysproporcje pomiędzy gospodarstwami wysokotowarowymi a resztą ze sprzedażą artykułów rolniczych odnotowano w zakresie produktywności nakładów pracy. W 2005 roku przeciętna wartość produkcji towarowej w przeliczeniu na 1 AWU w grupie gospodarstw wysokotowarowych kształtowała się na poziomie niespełna 81,2 tys. zł. W tym czasie porównywalny wskaźnik dla reszty jednostek z produkcją na sprzedaż stanowił około 16% tego współczynnika. Jednocześnie należy podkreślić, że analogiczna różnica w identycznie wyliczonych miernikach produktywności nakładów pracy w 1992 roku wynosiła 22%.

Zwiększenie zasobów produkcyjnych i poprawa ich wykorzystania znalazły odzwierciedlenie w poprawie wyników finansowych z działalności rolniczej, tj. dochodu rolniczego, którego wzrost świadczy o poprawie zdolności konkurencyjnych. W 2005 roku średnia wartość dochodu rolniczego na 1 rodzinę w segmencie wysokotowarowym wynosiła 80,5 tys. zł, a w przeliczeniu na 1 FWU – 46,8 tys. zł. Analogiczne wielkości wśród reszty gospodarstw towarowych opiewały adekwatnie na kwotę prawie 10,0 oraz 9,1 tys. zł, czyli stanowiły około 12 i 18% porównywalnych dochodów uzyskanych w zbiorze jednostek wysokotowarowych. Trzydzieści lat wcześniej analogicznie liczona różnica wynosiła odpowiednio 16 i 22%.

Z wykonanych obliczeń wynika, że udział dochodu z działalności rolniczej w ogólnym dochodzie rodzin z jednostek wysokotowarowych powiększył się z 82% w 1992 roku do 87% w roku 2005. W tym samym czasie w pozostałych podmiotach rynkowych zaznaczył się odmienny proces, tj. udział dochodu z rolnictwa w całkowitym dochodzie rodzin je użytkujących ulegał systematycznemu zmniejszeniu. W tym zbiorze jeszcze w 1992 roku dochód rolnictwa stanowił ponad 38% całkowitych dochodów, a w 2005 roku było to już tylko niespełna 33%.

Zaostrzająca się konkurencja wymaga nie tylko znacznej skali inwestowania, ale wywołuje również potrzebę ciągłych przekształceń ilościowych i jakościowych w posiadanych w zasobach produkcyjnych, stąd konieczność zmian w strukturze realizowanych projektów inwestycyjnych. Stwierdzone w latach 1992-2005 przeobrażenia w rodzaju podejmowanych przedsięwzięć inwestycyjnych w gospodarstwach wysokotowarowych wskazywały, że przy ich podejmowaniu kierowano się głównie tworzeniem warunków umożliwiających wzrost skali i jakości produkcji oraz zmniejszanie kosztów wytwarzania. Zatem ich dążeniem była poprawa (utrzymanie) przewagi kosztowej i jakościowej jednostek wysokotowarowych, przy czym te cele realizowano nie tylko drogą nabywania gruntów rolniczych, ale w coraz większym stopniu poprzez wdrażanie postępu (zwłaszcza biologicznego) w prowadzonej działalności rolniczej. O takich motywacjach świadczył rodzaj podejmowanych inwestycji, a przede wszystkim coraz większe zakupy nowej generacji środków umożliwiających kompleksowe zmechanizowanie procesów produkcji oraz stada podstawowego zwierząt inwentarskich, zwłaszcza dynamiczny wzrost zakupów materiału do chowu o wysokich parametrach genetycznych. Odsetek gospodarstw wysokotowarowych kupujących zwierzęta zarodowe o udokumentowanym pochodzeniu wzrósł ponad czterokrotnie i pięcioleciu 2000-2005 wyniósł 22%. Uzyskaniu surowców zwierzęcych o coraz wyższych standardach sprzyjały również inwe-

stycje w budynkach inwentarskich, zwłaszcza działania na rzecz kompleksowej mechanizacji obsługi inwentarza i pozyskiwania produktów zwierzęcych.

Z prowadzonych badań wynika, że nasilenie tempa pozytywnych przeobrażeń w latach 2000-2005 w położeniu ekonomicznym analizowanej grupy gospodarstw wyraźnie wskazuje na korzystne oddziaływanie procesów integracyjnych i WPR na kształtowanie się segmentu wysokotowarowego w rolnictwie indywidualnym. Dalszy rozwój tej grupy należy w głównej mierze z uaktywnieniem działań umożliwiających wzrost szybkości dostosowania oferty rynkowej oraz zwiększeniem efektywności gospodarowania.

Literatura:

1. Billikopf G.E.: *Labor Management in Agriculture: Cultivating Personnel Productivity (2nd Edition)*, University of California, California 2003.
2. Cramer G.L., Jansen C.W., Southgate D.D.: *Agricultural Economics and Agribusiness*, John Willey and Sons Inc., New York 2001.
3. Gall M. D., Gall J. P.& R. Borg W.: *Educational research: An introduction*, Allyn & Bacon, Boston 2003.
4. Easterbrock G.: *A Revisionist Look of Farm Policy. Making Sense of Agriculture*, The Atlantic Monthly, nr 7/1985.
5. *Employment Dynamice in Rural Europe*, red. I. J. Terluin i J. H. Post, CABI Publishing 2000.
6. Froberg K.: *Konkurencyjność polskiego rolnictwa*, [w:] *Strategiczne opcje dla polskiego sektora agrobiznesu w świetle analiz ekonomicznych*, SGGW, Warszawa 2000.
7. Harasim A.: *Przewodnik ekonomiczno-rolniczy w zarysie*, IUNiG-PIB, Puławy 2006.
8. Gorynia M.: *Luka konkurencyjna na poziomie przedsiębiorstwa a przystąpienie Polski do Unii Europejskiej*, Wydawnictwa Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2002.
9. Gołębiwska B.: *Wykształcenie rolników jako czynnik różnicujący intensywność produkcji i dochody gospodarstw rolniczych*, Prace Naukowe nr 35, SGGW, Warszawa 2005.
10. Hunek T.: *Procesy inkorporacyjne rolnictwa chłopskiego do systemu globalnego*, [w:] *Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Teraźniejszość i przyszłość*, PWRiL, Warszawa 1988.
11. Hunek T.: *Rolnictwo w procesie formowania się nowego ładu społeczno-gospodarczego Polski*, [w:] *Wieś i rolnictwo na przełomie wieków*, IRWiR-PAN, Warszawa 2001.
12. Johnson D. G.: *The declining importance of natural resources: lessons from agricultural land*, Resource and Energy Economics nr 24/2002.
13. Józwiak W.: *W gospodarstwach*, Nowe Życie Gospodarcze nr 4.
14. Józwiak W., Mirkowska Z.: *Zdolność polskich gospodarstw rolnych do konkurowania*, Wieś i Rolnictwo.

15. Kapusta F.: *Zmiany czynników produkcji w rolnictwie polskim w latach 19950-2000*, [w:] *Przemiany w agrobiznesie i obszarach wiejskich oraz ich następstwa*, Akademia Ekonomiczna im. O. Langego, Wrocław 2002.
16. Karwat-Woźniak B.: *Możliwości rozwojowe chłopskiego rolnictwa na przykładzie gospodarstw wysokotowarowych*, Raport nr 10, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005.
17. Karwat-Woźniak B.: *Obszar a potencjał gospodarstwa*, [w:] *Gospodarowanie ziemią rolniczą*, Dodatek do Nowego Życia Gospodarczego nr 10/2007.
18. Karwat-Woźniak B.: *Spoleczno-ekonomiczne cechy rodzinnych gospodarstw wysokotowarowych (zmiany w latach 2000-2005)*, Raport nr 83, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
19. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P.: *Gospodarstwa wysokotowarowe w strukturze społeczno-ekonomicznej rolnictwa chłopskiego rok po akcesji do Unii Europejskiej*, Raport nr 54, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
20. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P.: *Highly commercial farms in family farming in Poland*”, Raport nr 72.1, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
21. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P.: *Population and labour in family farming in Poland*, Raport 28.1, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
22. B. Klepacki: *Wybrane pojęcia z zakresu organizacji gospodarstw, produkcji i pracy w rolnictwie*, SGGW, Warszawa 1997.
23. Klepacki B.: *Znaczenie wiedzy i wykształcenia w rozwoju rolnictwa*, Zagadnienia Ekonomiczne 2/2005.
24. Kołozsko-Chomentowska Z.: *Pauperyzacja wiejskiej ludności rolniczej*, [w:] *Kwestia agrarna w Polsce i na świecie*, SGGW, Warszawa 2005.
25. Kowalski A.: *Czynniki produkcji w agrobiznesie*, [w:] *Encyklopedia Agrobiznesu*, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998.
26. Kowalski A., Rembisz W.: *Rynek rolny i interwencjonizm a efektywność i sprawiedliwość społeczna*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005.
27. Kowalski Z.: *Efekty skali a efektywność technologii i poziom zarządzania w rolnictwie rodzinnym*, ART, Bydgoszcz 1996.
28. Kramer G. L., Jensen C. W., Southgate D. D: *Agricultural Economics and Agribusiness*, John Wiley & Sons, Inc. New York 2001.
29. Kulawik J.: *Efektywność a konkurencyjność*, [w:] *Analiza efektywności gospodarowania i funkcjonowania przedsiębiorstw rolnych powstałych na bazie majątku byłych PGR*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
30. Leopold A.: *Praca w rolnictwie*, [w:] *Gospodarstwo rolnicze wobec wymogów współczesnego rynku i Unii Europejskiej*, SGGW, Warszawa 1997.
31. Lichorowicz A.: *Status prawny gospodarstw rodzinnych w ustawodawstwie krajów Europy Zachodniej*, Wyd. Temida 2, Białystok 2000.
32. Niemczyk J.: *Formalne i realne aspekty polityki zmian strukturalnych rolnictwa Unii Europejskiej*, [w:] *Determinanty transformacji struktury agrarnej w rolnictwie polskim*, cz. II, Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu CCCVIII, Poznań 1999.
33. Paszkowski S.: *Główne kierunki procesów przystosowawczych w rolnictwie rodzinnym do warunków gospodarki rynkowej*, [w:] *Kwestia agrarna w Polsce i na świecie*, SGGW, Warszawa 2005.

34. Pawlak J.: *Inżynieria rolnicza a zrównoważony rozwój obszarów wiejskich*, [w:] *Agrobiznes a zrównoważony rozwój obszarów wiejskich*, Prace Naukowe AE we Wrocławiu, nr 1192, Wrocław 2008.
35. Pawlak J.: *Racjonalna mechanizacja a zrównoważony rozwój rolnictwa*, [w:] *Rola infrastruktury i techniki w zrównoważonym rozwoju rolnictwa*, IBMER 2005.
36. Poczta W., Pawlak K., Kiryluk-Dryjska E., Siemiński P.: *Perspektywy polskich gospodarstw rolnych w Europejskim Modelu Rolnictwa*, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, z. 2, t. IX, Warszawa-Poznań-Kraków 2007.
37. Raup P. M.: *Family Forming. Rethoric and Reality*, St. Paul 1986.
38. Rembisz W.: *Zarządzanie ryzykiem cenowym na rynkach rolnych*, [w:] *Rynek rolny w ujęciu funkcjonalnym*, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
39. *Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2006*, GUS, Warszawa 2006.
40. Rudnicki H.: *Przemiany strukturalne w polskim rolnictwie w okresie transformacji systemowej*, [w:] *Kwestia agrarna w Polsce i na świecie*, SGGW, Warszawa 2005.
41. Sikorska A.: *Przeobrażenia w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi a proces włączania się Polski do Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej. Synteza*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
42. Sikorska A.: *Rynkowy i nierynkowy obrót ziemią rolniczą*, [w:] *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2007 roku*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.
43. Sikorska A.: *Rynek ziemi rolniczej. Stan i perspektywy*, nr 5. Analizy Rynkowe, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
44. Sikorska A.: *Rynek ziemi rolniczej. Stan i perspektywy*, nr 9. Analizy Rynkowe, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
45. Sikorska A.: *Rynek ziemi rolniczej. Stan i perspektywy*, nr 10. Analizy Rynkowe, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
46. Sikorska A.: *Rynek ziemi rolniczej. Stan i perspektywy*, nr 11. Analizy Rynkowe, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.
47. Sikorska A.: *Struktura społeczno-demograficzna i wykształcenie ludności wiejskiej*, Studia i Monografie, z. 87, IERiGŻ, Warszawa 1999.
48. Sikorska A.: *Zmiany strukturalne na wsi i w rolnictwie w latach 1996-2000 a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich. Synteza*, IERiGŻ, Warszawa 2000.
49. Sikorska A.: *Źródła utrzymania rodzin użytkujących gospodarstwa rolne*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 523, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
50. Sikorska A., Karwat-Woźniak B., Chmieliński P.: *The impact assessment of changes in the land structure on agriculture and rural development in Poland*, [w:] *The influence of EU agricultural policy on land USE and rural development, collection of seminar papers*, Praha 2007.
51. Stankiewicz M.: *Istota i sposoby oceny konkurencyjności przedsiębiorstwa*, Gospodarska Narodowa, nr 7-8/2000.
52. *Sytuacja ekonomiczna i aktywność inwestycyjna różnych grup gospodarstw rolniczych w Polsce i innych krajach unijnych w latach 2004-2005*, praca pod redakcją W. Józwiaka, Raport nr 68, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.

53. Szembreg A.: *Przemiany agrarne i ludność w indywidualnym rolnictwie*, [w:] *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji w rolnictwie i gospodarce żywnościowej w 1997 roku*, IERiGŻ, Warszawa 1998.
54. Szembreg A.: *Przemiany struktury agrarnej w rolnictwie chłopskim*, [w:] *Rynki wiejskie: ziemia, kapitał, praca*, IRWiR-PAN, Warszawa 2001.
55. Szymański W., Krasowicz G.: *Modernizacja systemu dystrybucji produktów spożywczych w Polsce*, [w:] *Dylematy polityki rolnej. Integracja polskiej wsi i rolnictwa z UE*, FAPA, Warszawa 2000.
56. Tomczak F.: *Gospodarstwo rodzinne*, [w:] *Encyklopedia agrobiznesu*, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998.
57. Tomczak F.: *Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju*, IRWiR-PAN, Warszawa 2005.
58. Wasilewski A.: *Ziemia jako element środowiska naturalnego i czynnik produkcji*, [w:] *Globalne, regionalne i lokalne uwarunkowania konwersji użytków rolnych*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
59. Wilk W.: *Koncepcja wykorzystania danych rachunkowych FADN dla ustalenia stopnia zrównoważenia gospodarstw rolnych*, [w:] *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, Raport 11, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005.
60. Woś A.: *Agrobiznes. Makroekonomika*, tom 1, Wydawnictwo Key Text, Warszawa 1996.
61. Woś A.: *Agrobiznes. Mikroekonomika*, Wydawnictwo KEY TEXT, Warszawa 1996.
62. Woś A.: *Ekonomiczna struktura gospodarstw chłopskich. Studium statystyczne*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 492, IERiGŻ, Warszawa 2004.
63. Woś A.: *Konkurencyjność potencjalna polskiego rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 2001.
64. Woś A.: *Mechanizmy restrukturyzacji rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 1999.
65. Woś A.: *Postęp biologiczny. Atuty i korzyści*, Nowoczesne rolnictwo, nr 6/1998.
66. Woś A.: *Rolnictwo polskie 1945-2000. Porównawcza analiza systemowa*. IERiGŻ, Warszawa 2000.
67. Woś A.: *Rolnictwo polskie wobec procesów globalnych w gospodarce*, Studia i Monografie, z. 105, IERiGŻ, Warszawa 2001.
68. Woś A.: *Sytuacja ekonomiczno-produkcyjna gospodarstw chłopskich w pierwszym stadium transformacji rynkowej*, SGH, Warszawa 1994.
69. Woś A.: *Tendencje rozwoju rolnictwa w warunkach rynkowych*, SGH, Warszawa 1994.
70. Woś A.: *Układy strukturalne w rolnictwie chłopskim (w świetle danych rachunkowości rolnej)*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 465, IERiGŻ, Warszawa 2000.
71. Woś A.: *W poszukiwaniu modelu rozwoju polskiego rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 2004.
72. Woś A.: *Wzrost gospodarczy i strategie rozwoju polskiego rolnictwa. Eseje 2*, IERiGŻ, Warszawa 1998.
73. Woś A.: *Zasoby odnawialne w agrobiznesie* [w:] *Encyklopedia Agrobiznesu*, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998.
74. Zegar J. St.: *Charakterystyka gospodarstw ekologicznych w Polsce*, [w:] *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (2)*, Raport 30, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.

75. Zegar J. St.: *Dochody gospodarstw chłopskich w okresie transformacji (na przykładzie gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną)*, Studia i Monografie, z. 101, IERiGŻ, Warszawa 2000.
76. Zegar J. St.: *Dochody w rolnictwie w okresie transformacji i integracji europejskiej*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.
77. Zegar J.St.: *Gospodarstwo i ludność chłopska współcześnie*, IERiGŻ, Warszawa 1991.
78. Ziętara W., Olko-Bagieńska T.: *Zadania z analizy działalności gospodarczej i planowania w gospodarstwie rolniczym*, PWRiL, Warszawa 1986.
79. Zwoliński Ł.: *Migracje ludności wiejskiej w latach 2000-2005*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.

EGZEMPLARZ BEZPŁATNY

Nakład: 500 egz.

Druk i oprawa: QUICK-DRUK s.c.